

BIBLIJSKI SLOJ HRVATSKOGLAGOLJSKIH PROPOVIJEDI NA PRIMJERU SENJSKOGA KORIZMENJAKA (1508.)

Andrea Radošević – Kristijan Kuhar – Sandra Požar

UDK: SK(0.036)(1508):27.475.5-23

Quaresimale volgare 347.78.034:811.131.1, 27-789.32] Caracciola, R.
27-475.5-23

159.955.3:27.565.5:27-2 82.7

Korizma 27-243: 811.163.42'282"15/16"

Staroslavenski institut, Zagreb

<https://doi.org/10.34075/cs.59.1.4>

aradosevic@stin.hr

Izvorni znanstveni rad

kristijan.kuhar@stin.hr

Rad zaprimljen 1/2024.

sandra.pozar@stin.hr

Sažetak

*U radu se istražuje biblijski sloj u Senjskom korizmenjaku (1508.), jedinoj tiskanoj glagoljskoj zbirci propovijedi koja predstavlja hrvatski prijevod djela *Quaresimale volgare* Roberta Caracciola iz Lecce. Naglasak je stavljen na utvrđivanje različitih stupnjeva oslanjanja citata na već postojeće prijevode biblijskih čitanja, za razliku od nekih prijašnjih istraživanja, u kojima je zanimanje bilo usmjereno na ispitivanje stupnja prilagođenosti biblijskih dijelova ostatku propovjednog teksta. Biblijski citati uspoređuju se s hrvatskoglagoljskim knjigama (misalima, brevijarima, psaltirima) u kojima je sačuvano više od polovice crkvenoslavenskoga prijevoda Svetoga pisma te s latiničnim lekcionarima. Cilj je rada istražiti jesu li crkvenoslavenizmi uglavnom rezultat prevoditeljeva stilskog obilježavanja teksta (oznaka višeg registra) ili pak potvrda oslanjanja na liturgijske predložke. Analizom suodnosa čakavskih i crkvenoslavenskih dijelova citata donose se zaključci o postojanju svojevrsne prevoditeljske koncepcije intelektualaca koji su na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće sudjelovali u radu senjske glagoljske tiskare.¹*

Ključne riječi: Senjski korizmenjak (1508.), Biblija, glagoljski misali, srednjovjekovna propovijed

¹ Rad je rezultat projekta *Interdisciplinarni pristup hrvatskoglagoljskomu misalu na primjeru Misala kneza Novaka* koji financira Hrvatska zaklada za znanost (šifra projekta: IP 04-2019-3797).

UVOD

Istraživanja biblijskoga sloja hrvatskoglagoljske književnosti započela su još u 19. st. Najčešće su bila usredotočena na utvrđivanje zastupljenosti pojedine biblijske knjige u misalima i brevijarima u kojima je sačuvano više od polovice crkvenoslavenskoga prijevoda Svetoga pisma.² Prijevodi Biblije bili su predmet studija brojnih paleoslavista, od P. J. Šafařika, I. Berčića, J. Vajsa, J. Hamma pa sve do suvremenih istraživača.³ Stoga je i većina tih radova nastajala među ostalim i s ciljem da se pridonese rekonstrukciji hrvatskoglagoljske Biblije.⁴ Nadalje, dio studija bio je posvećen

² Navest ćemo nekoliko studija posvećenih odabranim biblijskim knjigama: Josip Hamm, *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima, Radovi Staroslavenskog instituta* 3 (1958.), 105–201; Irena Miličić, *Starozavjetna Knjiga Mudrosti u hrvatskoglagoljskim brevijarima, Slovo*, 47–49 (1999.), 57–113; Zdenka Ribarova, *Knjiga proroka Jone, Slovo* 37, 123–159; Antonija Zaradija Kiš, *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997.; Vesna Badurina Stipčević, *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*, MH, Zagreb, 2012; Vesna Stipčević, *Hrvatskoglagoljske Makabejske knjige*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 2020. Popis biblijskih čitanja koja se pojavljuju u kapitulima vidi u: Ana Šimić i Jozo Vela, *From Little Chapters to the Big Questions: How were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled?*, *Slovo* 71 (2021.), 121–168.

³ Tekstološkim je istraživanjima utvrđeno kako glagoljski biblijski prijevodi nisu jedinstveni. Tekstovi evanđelja, psaltira i apostola (u mjeri u kojoj je on sačuvan) čuvaju prijevode s grčkoga, odnosno tradiraju ćirilometodski prijevod iz Septuaginte (Josef Vajs, *Nejstariji breviář hrvatsko-hlaholský (prvý breviář Vrbnický: úvodom a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starší doby opatřil Josef Vajs, Král. česká společnost nauk, Praha, 1910.*; Josip Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, SANU, Beograd, 1975.; Josip Tandarić, *Hrvatskoglagoljski Apostol između Istoka i Zapada, Croatica* 14 (1983.) 19, 155–166; Josip Leonard Tandarić, *Sveto pismo u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima, Polata knjigopisnaja*, 14/15 (1985.), 15–24). No, hrvatskoglagoljske su se liturgijske knjige također redigirale prema latinskima pa su prijevodi biblijskih tekstova prerađivani i prilagođavani prema Vulgati ili se prevodilo nanovo. Vidi više u: Vesna Badurina Stipčević, *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*. Većina psaltira (osim Pariškoga) pokazuje jedinstven prijevod s grčkoga, ali neki su od njih, i to u različitoj mjeri, prilagođavani prema latinskome. Vidi više u: Marinka Šimić, *Leksik hrvatskoglagoljskoga psaltira*, Sveučilište u Zagrebu, 2000. (doktorska disertacija).

⁴ Iako hrvatskoglagoljska Biblija nije u cijelosti očuvana, na njezino postojanje upućuje nekoliko zapisa iz starijih misala, inventara te biskupskih vizitacija (Petar Runje, *Prema izvorima II: Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, Povijesno društvo otoka Krka – Provincijalat franjevača trećoredaca glagoljaša, Krk – Zagreb, 2012., 50). U ostavštini zadarskog trgovca Damjana iz 1380. našla se *Biblia in slavica lingua pignorata*. Nadalje, u najstariji je hrvatskoglagoljski misal *Borg, illirico* 4 unesena bilješka o tome da su Omišljani 1475. po nalogu Ivana VII. Frankapana u Krk poslali hrvatskoglagoljsku Bibliju (Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, JAZU, Zagreb,

istraživanju biblijskog sloja u različitim izdanjima tiskanima u 16. stoljeću: od *Misala hruackoga* (1531.)⁵ Šimuna Kožičića Benje pa do protestantskih izdanja *Novoga testamenta* (1562.–1563.)⁶ i svih triju *Postila* (1562., 1563., 1568.)⁷ Ipak, recepcija biblijskih citata u hrvatskoglagoljskim tekstovima, ako ne govorimo o liturgijskim knjigama u užem smislu, u hrvatskoj je filologiji ipak slabije istražena.⁸ Svojevrsni počeci takvih istraživanja zabilježeni su u studijama u kojima se dio odlomaka iz zbirka propovijedi (*Greblow kvarezimal*, *Kolunićev korizmenjak*) uspoređuje s biblijskim čitanji-

1960., 21; Vesna Badurina-Stipčević, Hrvatskoglagoljska Biblija, *Biblija – knjiga Mediterana par excellence*, ur. M. Vugdelija, Književni krug, Split, 2010., 383–398, str. 385). Hrvatskoglagoljska Biblija spominje se 1480. u Belom na Cresu, a navedena je i 1624. u popisu crkvenoga inventara. Eduard Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti, knj. 2: srednjovjekovna književnost*, Sveučilišna naklada Liber – Mladost, Zagreb, 1975., 84; Više o hrvatskoglagoljskoj Bibliji vidi u Vesna Badurina Stipčević, *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*, 14–28.

- ⁵ O jeziku Kožičićevih izdanja vidi radove Matea Žagara, Blanke Ceković, Ivane Eterović, Tanje Kuštović, Joze Vele, Ane Šimić objavljene u *Jezik Misala hruackoga: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*, ur. Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015.; Tanja Kuštović, Lične zamjenice u Misalu hruackom (1531.) Šimuna Kožičića Benje, *Fluminensia*, 24 (2012.) 1, 125–141; Mateo Žagar, Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje, *Fluminensia*, 24 (2012.) 1, 111–123; Ivana Eterović i Jozo Vela, Sintaktičke funkcije participa u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje, *Slovo* 63 (2013.), 1–22; Blanka Ceković, Ivana Sanković i Mateo Žagar, Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici, *Slovo* 60 (2010.), 133–166.
- ⁶ Vidi: Ivana Eterović, Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriličkoga izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testamenta, *Slovo* 68 (2018.), 73–98; Vuk-Tadija Barbarić i Ivana Eterović, O utjecaju lekcionara na hrvatski protestantski prijevod Novoga zavjeta, *Biblijski pogledi* 28 (2020.) 1–2, 103–120; Vuk-Tadija Barbarić i Ivana Eterović, Croatian Biblical Texts in the Early Modern Period: A Historical-Sociolinguistic Approach to Language Change, *Language Dynamics in the Early Modern Period*, eds. Karen Bennett i Angelo Cattaneo, Routledge, New York (NY) – London, 2022., 40–52. Više o jeziku protestantskih prijevoda vidi u radovima Tanje Kuštović, Matea Žagara, Ivane Eterović, Stjepana Damjanovića, Blanke Ceković, Vere Blažević Krezić i Vuka Tadije Barbarića objavljenima u *Stumačeno pravo i razumno: Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*, ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada – Adventističko teološko visoko učilište, Zagreb, 2020.
- ⁷ Vera Blažević Krezić i Tanja Kuštović, *Usporedba jezika homilija i novozavjetnih tekstova u glagoljičkoj i latiničkoj Postili*, Jezik hrvatskih protestantskih izdanja i književnojezične koncepcije 16. stoljeća, ur. Ivana Eterović i Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2021., 24–55; vidi studije u *Stumačeno pravo i razumno*.
- ⁸ Andrea Radošević, *Biblijski citati u Pseudo-Anselmovu Dijalogu iz Žgombićeva zbornika, Peti hrvatski slavistički kongres*, ur. Marija Turk i Ines Srdoč-Konestra, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2012., 51–59.

ma iz *Prvotiska misala* iz 1483., odnosno njegova glavnoga predložka *Misala kneza Novaka* iz 1368.⁹

U sklopu projekta *Interdisciplinarni pristup hrvatskoglagoljskomu misalu na primjeru Misala kneza Novaka* odlučeno je stoga da se provede detaljna analiza biblijskoga sloja u *Senjskom korizmerjaku*, jedinjoj poznatoj glagoljskoj tiskanoj zbirci propovijedi. Naše istraživanje bilo je usmjereno na utvrđivanje odnosa koje on ima prema tada dostupnim izvorima biblijskoga štiva (misalima, brevijarima, psaltirima, lekcionarima). U nedavnim istraživanjima naglasak je ponajprije bio stavljen na ispitivanje položaja i prilagođavanja biblijskih citata ostatku propovjednog teksta.¹⁰ Cilj je ovoga istraživanja bio utvrditi u kojoj mjeri zbirke propovijedi reflektiraju upoznatost njihovih tvoraca s tada dostupnim hrvatskim liturgijskim i paraliturgijskim knjigama.

S obzirom na to da propovijedi poput misala prate liturgijsku godinu, da sadržavaju znatan broj biblijskih citata te da se otvaraju *themom*, biblijskim navodom predviđenim za taj dan, odlučeno je da se u prvoj etapi projekta biblijski sloj korizmenih propovijedi uspoređi s hrvatskoglagoljskim misalima.¹¹ Pri tome je iz svake od četiriju skupina glagoljskih misala, dobivenih recentnim projektnim istraživanjem K. Kuhara, M. Požara i S. Požar,¹² odabran najmanje

⁹ Marija Agnezija Pantelić, *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368*, *Radovi Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 6 (1967.), 5–108; Stjepan Damjanović, *Jezik Prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša*, *Slovo* 34 (1984.), 63–80; Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1984; Andrea Radošević, *Croatian Translation of Biblical Passages in Medieval Performative Texts*, *Studies in Church History*, 53 (2017.), 223–241; Vera Blažević Krezić i Tanja Kuštović, *Usporedba jezika homilija*; Andrea Radošević i Marijana Horvat, *Usporedba biblijskih citata iz Divkovićevih Besjeda s Kašičevom Biblijom*, *Crkva u svijetu* 55 (2020.) 1, 104–132.

¹⁰ Nedavna su istraživanja pokazala kako su se hrvatski prevoditelji/pisari kod prevodenja biblijskih citata u propovijedima i dijalogizima vodili dvama načelima: 1) prilagođavanju teksta usmenom izvodenju već u pisanom obliku, 2) nastojanjem da u oblikovanju svoga teksta istaknu poznavanje starije liturgijske tradicije. Vidi: Andrea Radošević, *Croatian Translation of Biblical Passages*, 223–241; Andrea Radošević, *O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. stoljeća*, *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom kontekstu*, ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar i Franjo Velčić, *Staroslavenski institut*, Zagreb, 2015., 483–496.

¹¹ Kršćansko-moralna tema propovijedi redovito se derivira iz uvodnoga citata, najčešće preuzetoga iz evanđelja, poslanica, mudrosnih knjiga i psalama.

¹² Riječ je o istraživanju provedenom na podacima dobivenim iz malog korpusa koji je činio tekst Muke po Mateju (26. i 27. glave Matejeva evanđelja) iz hrvatskoglagoljskih misala. U njemu su primjenom statističkih metoda dobivene četiri skupine koje se navode u nastavku teksta. U ranijim istraživanjima baratalo se

po jedan predstavnik: *Drugi beramski misal* (dalje M_{Ber2})¹³ iz konzervativne (1.); *Prvi beramski misal* (dalje M_{Ber1})¹⁴ iz prijelazne (2.); *Novakov misal* (dalje M_{Nov})¹⁵ i *Prvotisak misala* (dalje M_{Pt})¹⁶ iz inovativne (3.) te *Hrvojev misal* (dalje M_{Hrv})¹⁷ i *Senjski misal* (M_{Segn})¹⁸ iz inovativne s kroatizacijom (4.). Ovim izborom obuhvatili smo *Novakov misal* kao jedan od najuzornijih glagoljskih misala, zatim oba glagoljska misala tiskana prije *Korizmenjaka* (*Prvotisak misala*, *Senjski misal*) te *Prvi beramski misal* kao jedan od misala Bartola Krbavca.¹⁹ Cilj je bio ispitati koliko se iskustvo čitanja/slušanja/pamćenja misalskoga sadržaja odrazilo na prevođenje biblijskoga sloja talijanske korizmene zbirke propovijedi u kojoj se biblijski citati navode na tri načina: istodobno na latinskom i talijanskom jeziku, samo na talijanskom te samo na latinskom jeziku. U drugoj etapi projekta biblijski sloj uspoređen je s glagoljskim psaltirima i brevijarima, točnije s *Pariškim psaltinom* (dalje C_{Par})²⁰ te s nekoliko

dvjema, odnosno trima skupinama (sjevernom i južnom, odnosno starijom i mlađom, uz redovito postojanje prijelazne skupine). Vidi Marinka Šimić, Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima, *Slovo* 50 (2000), 5–117. Ovdje je, iako je korpus znatno širi, razlikovanje četiriju skupina iskorišteno kako bi se dobila što veća raznolikost usporedivanoga materijala. Kristijan Kuhar, Martin Požar i Sandra Požar, Istraživačka statistička analiza tekstovnih i jezičnih obilježja teksta Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima, *Fluminensia*, 36 (2024.) 2 (u postupku objavljivanja).

- ¹³ *Drugi beramski misal*, 15. st., Ljubljana, NUK, sign. Ms 164 (stara sign. C 164a/2).
- ¹⁴ *Prvi beramski misal*, 15. st., Ljubljana, NUK, sign. Ms 162 (stara sign. C 162a/2).
- ¹⁵ *Novakov misal* (*Misal kneza Novaka*), 1368., Beč, Osterreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 8.
- ¹⁶ *Prvotisak misala*, 1483. Navodi se prema izdanju *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483.). *Transliteracija*, ur. Josip Galić, Katedra Čakavskog sabora Roč – Staroslavenski institut – Mozaik knjiga, Roč – Zagreb, 2023.
- ¹⁷ *Hrvojev misal* (*Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*), oko 1404., Carigrad, Topkapi Sarayi. Primjeri se navode prema izdanju *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum = Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić, Staroslavenski institut – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Zagreb – Ljubljana – Graz, 1973.
- ¹⁸ *Senjski misal*, 1494, Senj. Numeracija se navodi prema izdanju *Senjski glagoljski misal 1494. Faksimilni pretisak*, ur. Milan Moguš i Anica Nazor, HAZU, Zagreb, 1994.
- ¹⁹ Oba beramska misala transliterirana su i istražena u sklopu Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, u čemu su sudjelovali i autori ovoga rada. Primjeri iz M_{Ber1} i M_{Ber2} navode se prema digitalnoj bazi: <https://beram.stm.hr/hr/transliteration/131/1>.
- ²⁰ Većina psaltira pokazuje jedinstven prijevod s grčkoga, ali neki su od njih, i to u različitoj mjeri, prilagođavani prema latinskome). *Pariški psaltir* jedini je hrvatskoglagoljski psaltir preveden s latinskog. Iako je njegov prevoditelj nasto-

brevijara (BrBer₁,²¹ BrBer₂,²² BrN₂²³) koji sadržavaju više biblijskih citata koji nisu zastupljeni u glagoljskim misalima.²⁴ Kako se tijekom navedenih dviju etapa pokazalo da je određen broj citata pisan na čakavskom jeziku, odlučeno je da se u trećoj etapi oni usporede s tada postojećim čakavskim svetopisamskim izvorima. Kao predstavnik čakavske skupine odabran je latinični *Bernardinov lekcionar* iz 1495. (dalje BL),²⁵ koji je u 16. st. imao široku recepciju, među ostalim i u glagoljaškoj sredini.²⁶

jao izbjegavati manje poznate riječi unoseći razumljivije čakavizme (*ere, gdi, ča, zač* umjesto *ěko, ideže, eže, vskuū*), i u *Pariškom psaltiru* nalazimo grecizme kao ostatke starijeg prijevoda nastalog prema grčkoj Septuaginti. Vidi: Marinka Šimić, *Leksik hrvatskoglagoljskoga psaltira*; Marinka Šimić, O prijevodu psaltira iz Pariškog zbornika *Slave 73, Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29 (2003.) 1, 275–292, str. 287; Marinka Šimić, O jeziku Pariškog zbornika *Code slave 73* (na tekstu psaltira i kantika), *Fluminensia*, 30 (2018.) 1, 153–185, str. 157–158.

²¹ *Prvi beramski brevijar*, kraj 14. st., Ljubljana, NUK, sign. Ms 161 (stara sign. C 161a/2).

²² *Drugi beramski brevijar*, 15. st., Ljubljana, NUK; sign. Ms 163 (stara sign. C 163a/2).

²³ *Drugi novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.

²⁴ Primjeri iz *Pariškoga psaltira* navode se prema izdanju: Josef Vajs, *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum. Tomus I: Textus, Annotationes, Tabulae*, Glagolitica Publicationes Academiae palaeoslavicae Veglensis, Pragae – Krk, 1916. Numeracija se ne navodi prema glagoljskom izvorniku, nego prema navedenom Vajsovu izdanju.

²⁵ Primjeri iz *Bernardinova lekcionara* (BL) navode se prema: *Bernardinov lekcionar 1495.*, priredili i uredili Vuk-Tadija Barbarić i Kristina Štrkalj-Despot, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2020. Pri tome se navode brojevi lekcija, a ne brojevi stranica izdanja. Vrijedi istaknuti kako se početak rada na prevodenju Caracciolova djela gotovo podudara s godinom tiskanja *Bernardinova lekcionara*. Naime, pretpostavlja se kako se *Quaresimale volgare* počeo prevoditi najkasnije 1496. godine kada umire Petar Jakovčić, prvi prevoditelj Caracciolove zbirke povijedi.

²⁶ Zna se da je u drugoj polovici 16. st. na prijevode protestantskih izdanja najviše utjecao *Bernardinov lekcionar*, ali i starija crkvenoslavenska tradicija. Tako o utjecaju lekcionara na nastanak protestantskoga *Novoga testamenta* još krajem 19. st. piše A. Leskien govoreći kako se prijevod dijelom oslanja na *Lajpciški lekcionar* koji je pak nastao prema drugom izdanju *Bernardinova lekcionara* (1543.). Vidi više: Vuk-Tadija Barbarić, *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2017.; Vuk-Tadija Barbarić i Ivana Eterović, *O utjecaju lekcionara*. Uspoređujući ćirilčno i glagoljsko izdanje *Novoga testamenta* s *Bernardinovim lekcionarom* te s *Prvotiskom misala* G. Čupković pokazala je kako se glagoljsko izdanje veže uz lekcionarsku vernakularnu, a ćirilčno uz misalsko-brevijarsku crkvenoslavensku tradiciju, te ustvrdila kako je utjecaj *Bernardinova lekcionara* vidljiv u onovremenim rukopisima i tiskanim izdanjima. Vidi: Gordana Čupković, Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskog *Novoga testamenta* iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika, *Filologija* 55 (2010.), 1–36.

U ovom se istraživanju polazi od pretpostavke kako je u glagoljaškoj zajednici poznavanje biblijskog teksta i liturgijskih knjiga bilo gotovo neodvojivo.²⁷ Kako su liturgijske knjige većim dijelom bile pisane na hrvatskome crkvenoslavenskom (dalje hcsl.), i u biblijskim su se slojevima različitih tekstova 15. i 16. st., a koji su većinom pisani na hrvatskom i amalgamu hrvatskoga-crkvenoslavenskoga, znatno dulje održala starija jezična obilježja. Veći ugled hcsl. posljedica je upravo njegove *povezanosti s bogoslužjem*.²⁸ Pretpostavlja se stoga kako pojava hrvatskokrkvenoslavenskih elemenata u biblijskim citatima upućuje na to da su prevoditelji/pisari bili dobri poznavatelji starije liturgijske glagoljske baštine (misala, brevijara, psaltira) s čijom su se građom susretali ne samo kao čitatelji nego i kao slušatelji. Poznato je, naime, kako su u srednjem vijeku svećenici Psaltir morali znati napamet te je vrlo vjerojatno da su prevoditelji/pisari dio citata prenosili prema vlastitome pamćenju.²⁹ Prevoditelji i pisari razvili su tako poseban odnos prema hcsl. koristeći arhaične elemente s namjerom da time iskažu svoju načitanost, ali i svoju sposobnost da upravo tim arhaizmima stilski označe i istaknu pojedine dijelove teksta.

Uporaba hcsl. jezičnih elemenata imala je dvije svrhe. Prva je stilska jer se jezični elementi mogu tumačiti kao stilemi ili markeri višeg stila. Druga je označivanje iskaza raznih *auctoritas*: češća uporaba ovih elemenata u biblijskom sloju implicira prevoditeljevu upoznatost s drugim liturgijskim knjigama, odnosno predstavlja ga kao nekoga tko ima određeno čitateljsko, ali i slušateljsko, iskustvo.³⁰

Tragove čitanja i poznavanja lektire glagoljaši su osim toga ostavljali u marginalnim zapisima, ali i u osnovnom tekstu (prijevodima). U glagoljskim rukopisima zabilježeno je više poveznica između liturgijskih knjiga i zbirka propovijedi. Tako čuveni ročki

²⁷ Milan Mihaljević, Verba Dicendi in Croatian Church Slavonic, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 54 (2011.) 1, 63–77; Stjepan Damjanović, *Jeziik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., 117; Eduard Hercigonja, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Liber, Zagreb, 1983.

²⁸ Milan Mihaljević, Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi, *Zbornik na trudovi od Megjunarodniot naučen sobir Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija* (organiziran po povod 1100-godišnjinata od smrtta na sv. Naum Ohridski), ur. Ilija Velev, Aco Girevski, Liljana Makarijoska, Ilija Piperkoski i Kostadina Mokrova, Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij“, Skopje, 2011., 229–238, str. 232.

²⁹ Marija Agnezija Pantelić, Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih „Liber horarum“ za laike, *Senjski zbornik* 8 (1981.) 1, 355–368, str. 355; Catherine Mary MacRobert, Zapažanja o liturgijskom psaltiru u MS Canon. Liturg. 172 (Bodleyanska knjižnica, Oxford), *Slovo* 70 (2020.), 77–91.

³⁰ Andrea Radošević, *Croatian Translation of Biblical Passages*.

glagoljaški pop i pisar Šimun Greblo, koji je među ostalim poznat i po svojem *Kvarezialu* (1498.) kao jednome od prijepisa glagoljskoga *Korizmenjaka*, ostavlja zapise u raznim glagoljskim rukopisima: *Ročkom misalu*, *Novakovu misalu*, *Brevijaru Vida Omišljanina*. Nadalje, na donjoj margini *Drugoga beramskog brevijara* s prijelaza iz 14./15. st., točnije u korizmenom dijelu temporala, kasniji čitatelj ostavlja zapis koji se podudara s uvodnim riječima propovijedi iz glagoljskoga *Korizmenjaka*, između ostalog i s *Greblovim kvarezialom*.³¹

2. BIBLIJSKA ČITANJA U LITURGIJI

U temelju je kršćanskoga bogoslužja ili liturgije čitanje Božje riječi zapisane u Svetome pismu. Čitanje Božje riječi potječe iz židovske sinagogalne liturgije i postaje dio kršćanske liturgije oslanjajući se na vjeru da u čitanju Svetoga pisma govori sam Bog, čiji je Sin, Utjelovljena Božja riječ, objavio otajstvo Božje osobe u potpunosti. Razvojem kršćanske liturgije, liturgija riječi, u kojoj se čitaju odlomci knjiga Staroga i Novoga zavjeta, postaje dio obreda svete mise. U liturgiju riječi uključene su i pjesme koje se u obredu mise temelje na psalmima, a neke su parafraze psalama ili biblijskih tekstova te su tako povezane s temom dana ili blagdana.³²

Broj biblijskih čitanja u bogoslužju bio je različit u različitim bogoslužnim skupinama, a ustaljen je broj od dva čitanja u danima u tjednu i nedjeljama, odnosno tri čitanja na kvatre ili na pokorničke dane.³³ Čitali su se tekstovi *Epistola*, tj. apostolskih poslanica i Djela apostolskih, te odlomci starozavjetnih tekstova. Raspored čitanja u bogoslužju riječi odvijao se prema shemi: starozavjetno čitanje ili novozavjetno čitanje, gradual s psalmom – kao liturgijska

³¹ Vidi više u: Andrea Radošević i Marija-Ana Dürriegl, Glagoljaška čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara, *Slovo* 70 (2020.), 191–216, str. 211.

³² Usp. Susan Boynton, *The Bible and the Liturgy, The Practice of the Bible in the Middle Ages. Production, Reception and Performance in Western Christianity*, ur. Susan Boynton i Diane J. Reilly, Columbia University Press, New York, 2011., 10–32, str. 20. Pjevani dijelovi koji sadrže psalamske retke su introitus – na početku mise, gradual – između čitanja i evanđelja, traktus – između zapjeva Aleluja, ofertorij i pričesna pjesma.

³³ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books of the Roman Rite. A guide to the study of their typology and history. Vol. 1: Books for the Mass*, Ecclesia Orans, Studi e Recherche, Roma, 2023., 75.

pjesma³⁴, evanđelje i homilija.³⁵ Prvo čitanje redovito je nazivano Poslanica,³⁶ bez obzira je li se radilo o starozavjetnom ili novoza-
vjetnom čitanju.³⁷ U rimskoj tradiciji čitanje je nazivano i *lectio*, što
u crkvenoslavenskom postaje *lekcija*. Nakon čitanja svetoepisamskih
tekstova u bogoslužju je slijedila homilija³⁸ u kojoj se razlagalo otaj-
stvo blagdana ili liturgijskoga vremena, te egzegetsko objašnjenje
svetoepisamskih tekstova, a po uzoru na otačke homilije. Ovakav
raspored bogoslužja riječi u rimskome obredu očuvan je od samih
početaka rimskoga obreda u 5./6. stoljeću pa do liturgijske obnove
II. vatikanskog sabora.

2.1. Liturgijske knjige s čitanjima: lekcionar, evanđelistar

U početcima kršćanske liturgije čitanje svetoepisamskih teksto-
va odvijalo se izravno iz svezaka biblijskih knjiga. Susljedno čita-
nje ili čitanje tekstova *in continuo* iz Biblije nije bilo praktično za
bogoslužje, te su različite liturgijske zajednice u ranom kršćanstvu
počele stvarati vlastite načine kako čitanja označiti ili izdvojiti da
bi se mogla čitati u bogoslužju. Tako nastaju marginalne bilješke
u svescima biblijskih knjiga, popisi biblijskih perikopa i zasebne
knjige, lekcionari.³⁹

³⁴ Vidi: Joseph A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite. Its origins and development. Vol. I. Christian Classics*, Notre Dame, 2012., 421. Gradual je izvorno rezponzorijalni psalam, a to znači da je tekst *graduala* pjevao solist (kantor), a rezponzorij je odgovarala zajednica. Psalamski je redak povezan s liturgijskim vremenom, npr. pokornički psalmi u korizmi i sl. Usp. Susan Boynton, *The Bible and the Liturgy*, 20.

³⁵ Povijest bogoslužja riječi vidi u: Joseph A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite*, 391–461. Rimski obred ima kriterij izbora čitanja po temama za liturgijska slavlja u danima korizme, pokorničke dane ili bdijenja uoči svetkovina, potom polusljedni i susljedni raspored čitanja za ostala liturgijska vremena. Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books of the Roman Rite*, 76.

³⁶ U latinskoj se tradiciji naziva Epistola – prema naslovu apostolskih poslanica iz Novoga zavjeta.

³⁷ Usp. Joseph A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite*, 419.

³⁸ Vidi više u: Joseph A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite*, 393; Jesse D. Billet, *Sermones ad diem pertinentes: Sermons and Homilies in the Liturgy of the Divine Office, Sermo doctorum: Compilers, Preachers and their Audiences in the Early Middle Ages*, ur. Maximilian Diesenberger, Yitzhak Hen i Marianne Pollheimer, Brepols, 2013., 339–373; Andrea Radošević, *Patristički tekstovi u Drugome beramskom brevijaru, Studije o Drugome beramskom brevijaru*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević, Staroslavenski institut, Zagreb, 2021., 155–178.

³⁹ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books*, 77–81.

Rimski obred, koji je u fokusu našega istraživanja, od srednjega vijeka do reforme II. vatikanskog sabora imao je tri kriterija izbora biblijskih čitanja u liturgiji: tematski – u korizmenom bogoslužju postajnih crkava grada Rima, velikih svetkovina koje su imale misu bdijenja i osminu, kvatre te liturgijska vremena poput došašća, Božića, Sedamdesetnice, korizme i Uskrsa; susljedni i polususljedni kriterij za nedjelje poslije Bogojavljenja i Pedesetnice.⁴⁰

Biblijska čitanja izdvojena su u posebne knjige za bogoslužje u karolinškom razdoblju oblikovanja rimskoga obreda (8./9. st.). S obzirom na to da sadrže lekcije za obred mise, nazvani su lekcionarima. Po tekstualnom rasporedu prate sakramentar, liturgijsku knjigu s molitvama za obred mise kojom se koristio svećenik, a koja je misne molitve imala raspoređene prema liturgijskoj godini (temporalu) i prema blagdanima svetaca u godini (sanktoralu).⁴¹ Pored ekonomskog razloga nastanka ovakve liturgijske knjige, a što je uvelike olakšalo prepisivanje biblijskih tekstova u manje sveske, postoje praktični i teološki razlozi. Praktičnije je u liturgiji bilo imati jednu knjigu s izdvojenim čitanjima za misu nego listati čitavu Bibliju. Teološki je razlog i daljnji razvoj rimskoga obreda u kojemu je svaki služitelj imao svoju ulogu i službu. U bogoslužju riječi epistolu je čitao lektor ili subđakon, a evanđelje je čitao đakon.

Lekcionari su sadržavali starozavjetna i novozavjetna čitanja za obred mise, a evanđelistari tekstove četiriju evanđelja.⁴² Evanđelistari sadrže, poput lekcionara, odlomke tekstova četiriju evanđelja, koja se čitaju u obredu mise prema liturgijskoj godini ili spomen danu svetaca. Budući da je iz evanđelistara čitao zaređeni služitelj, tj. đakon ili svećenik, redovito su kodeksi evanđelistara bili bogato iluminirani te u liturgijskoj procesiji nošeni ispred svećenika.

Čitava je liturgija u srednjem vijeku bila pjevana, osim kano na mise koji je svećenik izgovarao potihom. Pjevanje u liturgiji temelji se na tekstovima psalama, koji su u liturgiji riječi imali vlastito mjesto između čitanja i evanđelja. Tekstovi graduala kroz srednji vijek skupljeni su u vlastitu liturgijsku knjigu koja je imala različite

⁴⁰ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books*, 76.

⁴¹ „The annual cycle of biblical readings at Mass both reflected a liturgical theology and provided the foundation for interpretation of feasts and seasons of the church year that were made manifest in the liturgical structures that grew up around them.” Susan Boynton, *The Bible and the Liturgy*, 11.

⁴² Postoji stanovita razlika u tipologiji i sadržaju liturgijskih knjiga s tekstovima evanđelja. Cjeloviti tekstovi četiriju evanđelja sadržani su u knjizi koja se zove *evangelarium*, a perikope, odnosno odlomci čitanja iz četiriju evanđelja *evangelistarium*.

nazive: Antiphonarium, Cantatorium, Liber Gradualis ili Graduale.⁴³ Poput lekcionara i evanđelistara, i gradual je u rasporedu sadržaja pratio liturgijsku godinu i spomendane svetaca.

Teološki, ekonomski i praktični razlozi u Crkvi 13. stoljeća dovode u pitanje opstanak ovih liturgijskih knjiga. Za odvijanje obreda mise bilo je potrebno više služitelja i gotovo čitava knjižnica s liturgijskim knjigama za služitelje. Proces stvaranja rimsko-kurijalnog obreda u 13. stoljeću dovodi do spajanja (fuzije) ovih liturgijskih knjiga u jednu – misal, koji će kroz osam stoljeća biti kompendij euhologija, antifona, graduala, novozavjetnih i starozavjetnih čitanja i evanđeoskih perikopa.

2.2. Čitanja u misalima

Spajanje više liturgijskih knjiga u jednu započinje u 9. stoljeću spajanjem graduala sa sakramentarijom, potom i lekcionara s gradualom i sakramentarijom. Do početka korištenja misala, kao liturgijske knjige koja sadrži više tekstualnih elemenata za odvijanje obreda mise, koriste se *libelli missarum* – knjižice ili sveščići s nekoliko misnih obrazaca, tj. molitava za misu, biblijska čitanja te incipiti graduala.⁴⁴ Od 13. stoljeća rimski obred poznaje samo jednu liturgijsku knjigu – misal, u sadržaj koje je dodan tekst lekcionara, tj. čitanja po danima i blagdanima uz svaki misni obrazac, te po istom kriteriju i tekstovi evanđelistara, graduala, antifonara i rituala. Misali tako preuzimaju mjesto sakramentara, lekcionara, graduala i evanđelistara, ali ove liturgijske knjige ipak opstaju i namijenjene su onim crkvama koje su imale više služitelja, tj. sudionika odvijanja obreda mise, poput lektora (čitača), đakona (koji je pjevao evanđelje), zбора (ili *schola cantorum* koji su pjevali gradual) i kantora (pjevača koji je pjevao tekst psalma u gradualu ili traktusu).

2.3. Ciklusi čitanja

Čitanja u liturgiji raspoređena su u ciklusima u skladu s liturgijskom godinom i blagdanima svetaca. U povijesti liturgije poznato je nekoliko rasporeda liturgijskih čitanja, raspoređenih u *Comes* ili *Capitulare*, u stoljećima prije nastanka lekcionara i evanđelistara kao posebnih liturgijskih knjiga.⁴⁵ Srednjovjekovni rimski raspored

⁴³ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books*, 102–103.

⁴⁴ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books*, 134–135.

⁴⁵ Tablicu s rasporedom vidi u Mario Righetti, *Manuale di storia liturgica, vol. III: La messa*, Editrice Ancora, Milano, 1966., 246–247.

čitanja, koji je zapravo sastavljen u Franačkoj, ostaje važeći i nakon reforme Tridentskoga sabora i pape Pija V.⁴⁶ Rimski je obred imao stanovitu ustaljenost liturgijskih tekstova, prema tome i čitanja, ali razlike među misalima ostaju zamjetne u kasnom srednjem vijeku i nakon njega, od 1470. do 1570. godine, uvođenjem novih blagdana.⁴⁷

Ciklus čitanja u korizmenom vremenu određen je liturgijom i stabilan u rimskom obredu u svim misalima do Tridentskoga sabora. U rimskom obredu u korizmenom vremenu naglašeni su obredi mise u rimskim postajnim crkvama.⁴⁸ Pokornički karakter korizmenoga vremena, kao i priprava katekumena na sakramente kršćanske inicijacije izraženi su u čitanjima.⁴⁹ Prvo čitanje nedjeljama u korizmi je iz poslanica Novoga zavjeta, dok je prvo čitanje u danima u tjednu iz Staroga zavjeta.⁵⁰ Evanđelja nedjeljom prate tematiku priprave katekumena za sakramente kršćanske inicijacije i pokorničke priprave za Vazam.

3. SENJSKI KORIZMENJAK

Senjski korizmenjak iz 1508. ima istaknuto mjesto u povijesti hrvatske književnosti.⁵¹ Riječ je o posljednjoj knjizi tiskanoj u senjskoj glagoljskoj tiskari (1494.–1496.; 1507.–1508.),⁵² ujedno i jedinij tiskanoj glagoljskoj zbirci propovijedi (sve ostale sačuvane su u rukopisima). *Korizmenjak* (dalje SK) predstavlja gotovo cjelovit, i zasad jedini poznati, vernakularni prijevod vrlo popularne talijanske zbirke korizmenih propovijedi *Quaresimale volgare* (dalje QV) čuvenoga franjevca Roberta Caracciola iz Lecce (1425.–1495.)

⁴⁶ Mario Righetti, *Manuale di storia liturgica*, 245.

⁴⁷ Usp. Cassian Folsom, *The liturgical books*, 93.

⁴⁸ Više vidi Mario Righetti, *Manuale di storia liturgica, vol. II: L'Anno liturgico. Il Breviario*, Editrice Ancora, Milano, 1969., 145–151.

⁴⁹ Usp. Righetti, *Manuale di storia liturgica, vol. II*, 157–159.

⁵⁰ Raspored prvoga čitanja vidi u Matthew P. Hazell, *Index lectionum. A Comparative Table of Readings for the Ordinary and Extraordinary Forms of the Roman Rite*, Lectionary Study Press, South Carolina, 2016., 191–195.

⁵¹ Antonija Zaradija Kiš, Egzempli u Senjskom korizmenjaku iz 1508., *Senjski zbornik* 35 (2008.) 1, 55–90, str. 56.

⁵² Ukupno je sačuvano deset primjeraka *Korizmenjaka*: četiri se čuvaju u Knjižnici HAZU, jedan u NSK, dva u Knjižnici franjevaca trećoredaca, potom jedan primjerak u Ljubljani (NUK) te dva u Sankt Peterburgu (Ruska nacionalna knjižnica). Jedini potpuni primjerak čuva se u Knjižnici HAZU pod signaturom R-674. Anica Nazor, *Korizmenjak (Serj, 1508)*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Grad Senj, Zagreb – Senj, 2019., X.

u Napuljskom Kraljevstvu, nakon sv. Bernardina Sijenskoga najvećega talijanskog franjevačkog propovjednika 15. st., koji je stekao naziv *trombetta di Dio* i *novello Paolo* te koji je ujedno bio korizmeni i dvorski propovjednik kralja Ferdinanda I. Aragonskog.⁵³ Iz kolofona doznajemo kako su *Quadragesimale volgare* preveli Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić (*Svršen Korizmenjak fratra Ruberta, učinjen na ugojenije svećenoga veličastva kralja Feranta, protomačen z latinskoga jazika na hrvacki po popi Peri Jakovčići i po popi Silvestri Bedričići*),⁵⁴ koji je završio prijevod nakon Jakovčićeve smrti, dok su u nastanku izdanja sudjelovali slagari i korektori, senjski kanonici Urban iz Otočca i Tomas Katridarić te tiskar Grgur Senjanin.⁵⁵ U kolofonu stoji kako je tiskanje završeno 17. listopada 1508. u kući Silvestra Bedričića, arhiđakona senjske crkve.⁵⁶ Zbirka sadržava ukupno 49 propovijedi: 46 korizmenih te tri u tjednu *in albis*.⁵⁷ *Korizmenjak* je pisan čakavsko-crkvenoslavenskim amalgamom u kojem čakavski sloj dominira na svim razinama.⁵⁸

Korizmenjak je bio predmetom više jezičnih studija;⁵⁹ zatim radova posvećenih senjskoj tiskari⁶⁰ te glagoljskim egzempli-

⁵³ Serafino Bastanzio, *Fra Roberto Caracciolo, predicatore del sec. xv, vescovo di Aquino e Lecce*, Isola del Liri, 1947., 143; Giacomo Mariani, *Roberto Caracciolo da Lecce (1425-1495). Life, Works, and Fame of a Renaissance Preacher*, Brill, Leiden – Boston, 2022.; Anica Nazor, *Korizmenjak*, VII; Boris Kuzmić, Jezična obilježja Senjskoga korizmenjaka (1508), *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 28 (2002.) 1, 87–101, str. 87–89.

⁵⁴ U kolofonu se, kao i u nekih drugih starijih hrvatskih pisaca, talijanski jezik naziva latinskim. Anica Nazor, *Korizmenjak*.

⁵⁵ Kolendić je vjerovao kako je cijeli *Korizmenjak* preveo Pero Jakovčić, a da je Silvestar Bedričić redigirao i poboljšao tekst nakon Jakovčićeve smrti. Petar Kolendić, Karačolov *Quadragesimale* u srpskohrvatskom prevodu, *Godišnjak skopskog Filozofskog fakulteta*, 1930., 169–175; Anica Nazor, O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.–1508.), *Senjski zbornik* 41 (2014.) 1, 211–244.

⁵⁶ Anica Nazor, *Korizmenjak*, VII.

⁵⁷ Anica Nazor, *Korizmenjak*, VIII.

⁵⁸ Boris Kuzmić, Jezična obilježja Senjskoga korizmenjaka (1508.), 99.

⁵⁹ Usp. Boris Kuzmić, Oblici pridjeva u Senjskom korizmenjaku (1508.), *Senjski zbornik* 28 (2001.) 1, 79–104; Boris Kuzmić, Jezična obilježja Senjskoga korizmenjaka (1508); Boris Kuzmić, Sintaktička obilježja Senjskoga korizmenjaka, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, ur. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević i Franjo Velčić, Zagreb – Krk, 2004., 647–655; Boris Kuzmić, O dvojnici u Senjskom korizmenjaku (1508.), *Slovo* 56–57 (2008.), 287–302; Boris Kuzmić, Senjski govor nekad i sad na primjeru Korizmenjaka (1508.), *Senjski zbornik* 35 (2008.) 1, 47–54.

⁶⁰ Anica Nazor, O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494.–1508.); Zdenka Janeković Römer, Posrednici spasenja: Senjska Spovid općena iz 1496. godine, *Sacerdotes, iudices, notarii... Posrednici među društvenim skupinama*,

ma.⁶¹ Osim ovoga *Korizmenjaka* hrvatskoglagoljska književnost poznaje čak pet prijepisa još uvijek neutvrđene talijanske zbirke korizmenih propovijedi koja se katkad pripisuje sv. Bernardinu Sijenskom.⁶² Također, u *Petrinićevu zborniku* (1503.) nalazi se kraći prijevod zbirke *Sermones quadragesimales* Jakova da Voragine.⁶³ Naime, zbirke korizmenih propovijedi u kojima se potanko opisuju grijesi sa svrhom poticanja različitih društvenih skupina na kršćanski život i ispovijed, u srednjem su vijeku uživale veliku popularnost.

U svojim jezičnim istraživanjima Kuzmić iznosi zaključak kako su hosl. elementi (participi, prezent glagola, oblici zamjenica i pridjeva) koje nalazimo u SK kontekstualno uvjetovani s obzirom na to da se „pretežito ostvaruju u biblijskom općepoznatom kontekstu”.⁶⁴ U nedavno provedenoj fonološkoj analizi triju izdanja senjske tiskare (*Korizmenjaka*, *Mirakula slavne Deve Marije* i *Naručnika plebanuševa*),⁶⁵ utvrđeno je kako SK sadržava „mnoga obilježja svojstvena onodobnoj čakavštini, ali i hrvatskoj crkvenoslavenštini što pokazuje čuvanje knjiške tradicije s jedne, tj. potvrdu čakavskih fonoloških odlika s druge strane”.

Ono po čemu je SK jedinstven u kontekstu hrvatskoglagoljske propovjedne književnosti su upute koje se nalaze između *theme* i tijela propovjednog teksta, a u kojima se čitatelj navodi da cjelovito čitanje dana pronade u misalu. Za razliku od talijanskoga predloška u kojem Caracciolo iznosi upute kako čitanje treba čitati doslovce (*ad litteram; tu, predicatore, dichiara lo Evangelio brevemente; a la littera*), prema vlastitom nahođenju (*comme te pare; a tuo modo*), u hrvatskome prijevodu redovito dolaze različite upute kako je čitanje dana potrebno potražiti u misalskom izvoru. Kako je već rečeno, u

Istarski povijesni biennale, 2 (2007.), 131–146, str. 132; Ivanka Petrović, *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi europski izvori*, Zagreb, 1977. [Radovi Staroslavenskog instituta 8].

⁶¹ Antonija Zaradija Kiš, Pseudoanimalistički egzempli u glagoljskom Senjskome korizmenjaku iz 1508. godine, *Senjski zbornik* 33 (2006.) 1, 243–258; Zaradija Kiš, Egzempli u Senjskom korizmenjaku iz 1508.

⁶² Ta se zbirka čuva u *Kolunićevu zborniku* (1486.), *Korizmenjaku iz Oporta* (kraj 15. st.), *Greblovu kvarezimalu* (1498.), *Korizmenjaku III a 19* (15./16. st.) te znatno manjim dijelom u *Fatevićevu zborniku* (1617.). Andrea Radošević, O prijepisima glagoljskoga korizmenjaka, *Fluminensia*, 26 (2014.) 2, 7–23.

⁶³ Vidi više u: Johannes Reinhart, Hrvatskoglagoljski zbornik Tomaša Petrinića iz god. 1503 (Cod. vindob. slav. br. 78), *Croatia* 42/43/44 (1995.–1996.), 391–421.

⁶⁴ Boris Kuzmić, Jezična obilježja Senjskoga korizmenjaka, 97–99.

⁶⁵ Vera Blažević Krezić i Mirjana Crnić Novosel, On the Phonology of Non-Liturgical Editions of the Glagolitic Press in Senj, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 49 (2023.) 2, 227–244.

glagoljaškoj zajednici upravo se misal često upotrebljavao kao izvor biblijskih čitanja. Osim toga, podsjetimo kako su u glagoljskim knjigama zasvjedočene različite upute (čti pravo, čti ne laži) kojima su se čitatelji upozoravali da dijelove tekstova u kojima su se tumačila važna crkvena učenja čitaju ispravno s posebnom pozornošću.⁶⁶ S obzirom na to da se Caracciolove propovijedi otvaraju kraćim citatima preuzetim iz različitih dijelova čitanja dana (s uvodnim riječima, s prvim iskazima, prvim Isusovim riječima i dr.), hrvatski prevoditelj unošenjem navedenih uputa savjetuje čitatelja da cjelovito čitanje potraži u misalu: *Stlmači evan'jel'je kako stoji v misali vse po red, pak počni govoriti razumno*⁶⁷ prema tal. *Dechiara la littera*,⁶⁸ *Tu stlmači evan'jelije kako je v misali*⁶⁹ prema tal. *Dechiara el Vangelio a tuo modo*;⁷⁰ *Vijmo najprvo evan'jelije kako stoji v misali*⁷¹ prema tal. *Vendiammo prima la littera del Vangelio*;⁷² *Stlmači vse evan'jel'je kako je v misali* prema tal. *Dechiara tu, dottore, la littera del Vangelio*; *Ti prodikaču, stlmači evan'jel'je kako je v misali* prema tal. *Tu, predicatore, dechiara lo Evangelio brevemente comme te pare*; *Stlmači evan'jelije, kako je v misali* prema *Dechiara el Vangelio, perché egli è bello*; *Stlmači vse evan'jelije v misali* prema *Dechiara tutto el Vangelio*; *Stlmači evan'jel'je kako je v misali* prema *Dirai tutto el Vangelio polittamente cum boni modi, perché egli è bello, etcetera*; *Reci evan'jel'je, kako je v misali i, svršivi, reci* prema *Detto el Vangelio, dirai cosi; reci tu evan'jelije, kako je v misali* prema *Detto el Vangelio, procederai cosi*.

U kontekstu glagoljaške književnosti nije rijetkost da se čitatelji upućuju da neki tekst pronađu u drugoj glagoljskoj knjizi, primjerice psaltiru ili zbirci propovijedi.⁷³ Osim toga, na kraju jedne propovijedi u SK čitatelja se, kao potencijalnoga propovjednika, savjetuje da svoje slovo zaključi jednim Marijinim mirakulom: *Ostavi treti del navlastitit i reci niki mirakul od slavne deve Marije* 44d. S obzirom na to da je u Senju otisnuta i zbirka Marijinih mirakula, možemo pretpostaviti kako se mogla očekivati paralelna uporaba navedene zbirke i *Korizmenjaka*. Osim toga, u svim četirima prijepisima *Disipula*, inače hrvatskome prijevodu Heroltove latinske zbirke propovi-

⁶⁶ Vidi više u: Andrea Radošević i Marija-Ana Dürriegl, *Glagoljaška čitateljska zajednica*, 191-216.

⁶⁷ SK, 70d.

⁶⁸ QV, 217.

⁶⁹ SK, 33b.

⁷⁰ QV, 145.

⁷¹ SK, 24c.

⁷² QV, 127.

⁷³ Npr. *Išći v Psaltiri* u brevijarima. Vidi: Andrea Radošević i Marija-Ana Dürriegl, *Glagoljaška čitateljska zajednica*, 200.

jedi *Sermones discipuli*, čitatelja se upućuje da egzempl o *Starcu koji je kušao muke u čistilištu* potraži upravo u SK: *Zna se po eksemp'lu ... Ići v fra Ruberti*.⁷⁴

4. ANALIZA STUPNJEVA PODUDARANJA BIBLIJSKIH CITATA

Na temelju podataka sačuvanih u kolofonu složit ćemo se kako *Korizmenjak* predstavlja prevoditeljski i izdavački pothvat, u koji je na prijelazu dvaju stoljeća bila uključena skupina pojedinaca, senjskih kanonika i arhiđakona koji su prevodili, redigirali, ispravljali i slagali tekst. Njihova molba za oprostom ukoliko je u prijevodu ostala neka nejasnoća ili pogreška povezana s nedovoljnim stupnjem obrazovanosti (*ki mole vas častni otci ki budete va nje čtali ako najdete omršnju prez česa ni vi napravite a nam ne zamirite zač smo rodod Hrvate, a naukom latinskim priprosti*), može se protumačiti kao tipičan srednjovjekovni topos poniznosti i skromnosti.⁷⁵

Neka prevoditeljska rješenja posuđena su iz liturgijskih izvora s kojima su se pripadnici senjske crkve svakodnevno susretali. Osim izravna pozivanja na misal kao izvor cjelovitih biblijskih čitanja dana, u *Korizmenjaku* nalazimo više elemenata naslijeđenih iz starije glagoljske liturgijske tradicije. Prvo, na krajevima kraćih citata kao prijevod latinske kratice *etc.* pojavljuje se poznati crkvenoslavenski izraz *i pročaja*. Drugo, riječi koje se često pojavljuju u SK i liturgijskim knjigama kraćene su na isti način: *č(lově)kь, g(ospod)i*. Treće, potvrđena je uporaba crkvenoslavenskog izraza *jakože pisa-no est* koji je dobro zastupljen u glagoljskim liturgijskim tekstovima. Četvrto, u SK se reflektiraju ostaci najstarijih crkvenoslavenskih prijevoda Svetoga pisma nastalih prema grčkom. U propovijedi *Na prvu srijedu posta* čitanje iz proroka Joela (2,12–13) najavljuje se leksemom *paramija*: *Zato se čte v paramiji današnjoj. Govori gospodin Bog po svojem proroki Oili*⁷⁶ prema tal. *Pertanto se dice ne la Epistola d'oggi (Iollis secundo)*. Riječ je o leksemu kojim su se u crkvenoslavenskim izvorima označavala čitanja iz Svetog pisma, no koji se rijetko pojavljuje u Kartotečnoj građi *Rječnika crkvenoslavenskoga*

⁷⁴ Andrea Radošević, *Ići v fra Ruberti* – propovijedi kao glagoljaška lektira, *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*, ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016., 459–470.

⁷⁵ Marija-Ana Dürriegl, *A è hoću kako mogu* – nekoliko misli o hrvatskoglagoljskoj pisanoj baštini, *Serjski zbornik* 48 (2021.), 245–260; Andrea Radošević, *Citatnost u kolofonu glagoljaša popa Tomaša Petrićca*, *Serjski zbornik* 49 (2022.), 213–240.

⁷⁶ SK, 4a.

jezika hrvatske redakcije, i to uvijek u rubrikama misala (*obšadše vodu .ž. kratb čtutb paramie potom' letenie*, MNov 257c) i u ritualima (čtut' paramie, RitSegn⁷⁷ 38r; i čtutb paramie i potomb letenie, RitAc⁷⁸ 5v; *Obšadše vodu č'tite lētenie ove. A paramie ke se imaũ reči prvo lētēnii. h'ranite e za velu subotu*, RitKlim⁷⁹ 147r). Najavljivanje citata iz proroka Joela upravo ovim leksemom moglo bi ležati u prijevodnoj tradiciji Malih proroka koja seže sve do najranijeg razdoblja slavonske pismenosti. Naime, u nekoliko se glagoljskih liturgijskih knjiga čuva stariji prijevod Malih proroka koji je mogao potjecati iz parimejnika ili iz ostataka tzv. punog Metodova prijevoda.⁸⁰ Iako su u hrvatskoglagoljskoj književnosti oni kasnije prevedeni ili redigirani prema Vulgati, pojava leksema *paramija* svjedoči kako je još početkom 16. st. bilo sačuvano sjećanje na starije prijevode s grčkog. Slične tragove poznavanja najstarijih prijevoda nalazimo i u neli-turgijskim zbornicima 15. i 16. st., primjerice u prevođenju Mudrih izreka u Zbirci sentencija iz *Petrisova* i *Grškovićeve zbornika*.⁸¹

S obzirom na to da u *Korizmenjaku* s jedne strane nalazimo prevoditeljska rješenja u kojima se nastoji očuvati povezanost s tradicijom, a s druge rješenja koja pridonose stvaranju propovjednog teksta razumljiva širem sloju recipijenata, cilj je ispitati jesu li crkvenoslavenizmi uglavnom rezultat prevoditeljeva vlastita stilskog markiranja teksta (oznaka višeg registra) ili pak potvrda oslanjanja na liturgijske predloške; odnosno jesu li čakavske inačice biblijskih citata isključivo pokazatelj prevoditeljeva pohrvaćivanja i redigira-

⁷⁷ *Senjski ritual*, Senj, 1507. ili 1508.

⁷⁸ *Akademijin knjigi ritual*, 15. st., Zagreb, HAZU, sign. I a 60.

⁷⁹ *Klimantovičev obrednik*, 1501.–1512., Zagreb, Samostan franjevac trećoredaca.

⁸⁰ U hrvatskoglagoljskim knjigama poznajemo dvije verzije Malih proroka, Knjige o Joni, Knjige o Jobu i Mudrih izreka. U nekim je tekstovima starija verzija bliska parimejnim tekstovima grčkoga podrijetla, dok je u drugim mlađa verzija ili prevedena s latinskoga predloška ili redigirana prema Vulgati. Vidi Vesna Badurina Stipčević, Nahtigalova tekstološka istraživanja hrvatskoglagoljskih biblijskih knjiga, *Rajko Nahtigal in 100 let slavistike na Univerzi v Ljubljani. Monografija ob 100. obletnici nastanka Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete UL*, ur. Petra Stankovska, Aleksandra Derganc i Alenka Šivic-Dular, Oddelek za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2019., 153–161. Brevijarski tekstovi Malih proroka u *Brevijaru Vida Omišljanina, Drugome vrbničkom, Dragučkome* i *Prvome novljanskom brevijaru* mogli su biti prepisani ili iz parimejnika ili iz ostataka tzv. punog Metodova prijevoda. Vidi Helena Bauerová, K staroslověnskému překladu knihy proroka Joela, *Slavia* 62 (1993.), 455–462; Milica Mikecin, *Utjecaj grčkoga jezika na leksik najstarije faze hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2015. (doktorska disertacija).

⁸¹ Andrea Radošević, Zbirka sentencija iz *Petrisova* i *Grškovićeve zbornika* u kontekstu hrvatskoglagoljske refleksivne proze, *Senjski zbornik* 48 (2021.), 261–286.

nja starijih liturgijskih predložaka ili one također mogu svjedočiti o zagledanju u suvremene latinične biblijske izvore. Različit stupanj oslanjanja na novije i starije svetopisamske izvore tijekom prevođenja biblijskog sloja upućuje na postojanje svojevrstne prevoditeljske koncepcije, ali i posjedovanje određena broja predložaka koji je navedena skupina senjskih intelektualaca imala na raspolaganju. Biblijskom se tekstu, kao vrhovnome srednjovjekovnomu autoritetu (*auctoritas*), ipak pristupalo opreznije. Stoga, iako je prevoditelj ponajprije težio stvaranju razumljiva teksta, a što je značilo da su i biblijski citati koji čine znatan dio propovijedi morali biti pisani razumljivim jezikom, na toj se razini ipak nije htio suviše udaljiti od svetopisamskih izvora. Odnosno, uključivanje citata iz provjerenih biblijskih izvora prevoditeljima je davalo legitimitet u vlastitu prevođenju svetopisamskih citata na čakavski jezik. Težnja za oblikovanjem jasna propovjednog teksta, uključujući i njegov biblijski sloj, njegove prevoditelje jednim dijelom približava kasnijim intelektualcima 16. stoljeća. Iako se odnos prema biblijskom tekstu i crkvenoslavenskom naslijeđu među njima razlikuje,⁸² ono što je zajedničko P. Jakovčiću i S. Bedričiću, s jedne, te Š. Kožičiću i protestantima, s druge strane, bilo je povećati razumljivost teksta.⁸³ Naime, kako se propovijedi znatnim dijelom sastoje od biblijskih citata, zanemarivanjem stupnja razumljivosti tog sloja umanjilo bi se prenošenje moralne pouke, čime bi i utjecaj na pastvu, uključujući i usvajanje kršćanskih životnih načela, bio oslabljen.

Prevladavanje načela razumljivosti i komunikativnosti najizraženije je u onim citatima koji su na čakavski prevedeni neovisno o

⁸² Nedavna istraživanja pokazala su kako je Kožičić nastojao očuvati crkvenoslavensku prepoznatljivost jezika te je stoga uglavnom odabirao uvriježene hosl. elemente. Među njima su osobito zastupljene sinsemantičke riječi koje nisu bitno utjecale na razumijevanje teksta, no koje su tekstu davale jak hosl. ton. (az, iže, eže, čto, ničtože, jako, sice, že). Iako ih je katkad zamjenjivao hrvatskim leksemima (ki – iže, nego – ego), one se u znatno većoj mjeri pojavljuju u Kožičićevim tekstovima nego u biblijskom sloju *Korizmerjaka*. Kožičić je, naime, na crkvenoslavenski gledao kao na najviši registar hrvatskoga jezika. Vidi Mateo Žagar, *Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje*, *Fluminensia*, 24 (2012.) 1, 111–123; Mateo Žagar, *Strategija leksičkog odabiranja u Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje (1531.)*, *Jezik Misala hruackoga: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*, ur. Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015., 229–238.

⁸³ Kožičić je, kaže Žagar, „izbacivao svaku staroslavensku riječ za koju je pretpostavio da nije razumljiva i da se može zamijeniti kakvom istoznačnicom ili bliskoznačnicom”. Vidi Mateo Žagar, *Zadaci i perspektive istraživanja*, 114–116; Blanka Ceković, Ivana Sanković i Mateo Žagar, *Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici*, *Slovo* 60 (2010.), 133–166, str. 134; Ivana Eterović, *Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriljičkoga izdanja*, 73–74.

svetopisamskim predlošcima. Na tim su se mjestima biblijski navodi nastojali što bolje uklopiti u propovjedni tekst. S tim su načelom usko povezani neki prevoditeljski odabiri talijanskih, a ne latinskih inačica citata, ukoliko se u talijanskom citatu i susjednom tekstu pojavljuju blisko značne riječi, primjerice citat iz Ps 40, 7–8: *Izidet vanka i mrmljet od toga ča biše slišal* 52cd prevodi se prema tal. *El se partiva di fuora e murmurava de cio ch'el avea olduto*, a ne lat. *Egrediebatur foras et loquebatur in id ipsum* 179 / *I ače vshuž'daše vidēti v'sue gl(agola)še*, CPar 50. Također, psalmi čije bi inačice iz psaltira mogle biti slabo razumljive prevode se na čakavski neovisno o rješenjima iz starijih izvora, npr. iz Ps 111,1: *Blažen človik ki se boji Boga i naslaja se v njega zapovedih* 30d / *B(la)ž(e)n' m(u)žb boei se g(ospod)a v zap(o)v(ē)deh' ego vs'hočet' zēlo*, CPar 147 prema tal. *Beatto l'uomo che teme Dio, el se delettarà assai ne li suoi commandamenti* 139. Time su bili obuhvaćeni psalmi prepisani, ili možda upamćeni, iz starijih prijevoda psaltira, npr. Ps 43,16: *Vazdan sram moj suprotiv mani jest i stud lica mojega pokri me* / *V(a)s_b d(a)n_b sram_b moi pred mnoū est_b i stud_b lica moego pokri me*, Lob 54. Ovim su postupkom obuhvaćena i druga biblijska čitanja poput onog iz Job 41,24: *Ni moći svrhu zemlje ka je takmena onoj djavlej* / *Nēst n_b z(e)mli vlasti ēže upodobiti se emu*, BrN₂ 219b prema tal. *Non è possanza sopra la terra che sia uguale a quella di Satanasso*.

4.1. Podudaranja na razini rečenice

Istraživanje stupnjeva podudaranja (na razini rečenice, sintagme i pojedinih riječi) među paralelnim biblijskim čitanjima zapisanim u svetopisamskim izvorima i *Korizmenjaku* bio je naš središnji zadatak. Iako su čitanja uspoređena sa svih sedam izvora, u radu se objavljuju samo odabrani primjeri. Naime, misalski se izvori često razlikuju u fonološkim obilježjima te u sklopu ovoga istraživanja nije bilo potrebno navoditi više sličnih potvrda.

Na razini rečenice biblijski se citati iz SK podudaraju redom s citatima iz misala, psaltira, lekcionara i drugih zbirka korizmenih propovijedi. Iako je među misalskim izvorima očekivano najviše zastupljena najmlađa 4. skupina, katkad je teško izdvojiti samo jednu skupinu s obzirom na to da postoje citati koji su u sličnom obliku zapisani u više misalskih skupina.

4.1.2. Potpuna podudaranja

Ovaj tip podudaranja živo svjedoči o prevoditeljskoj namjeri da određeni broj citata u potpunosti slijedi već postojeće svetopisamske izvore. Taj se postupak češće pojavljuje u tijelu teksta i to uglavnom

u funkciji argumenta, a rjeđe u uvodnim citatima (*thema*) koji se na nekoliko mjesta podudaraju s čitanjima iz misala (Mk 6,16 s MSe-gn; Mt 21,10 i Iv 8,12 s 3. i 4. skupinom; Iv 4,7 sa svim skupinama misala) te s čitanjem iz lekcionara (Mt 12,38 s BL).

U tijelu teksta citati se u potpunosti podudaraju uglavnom s 4. misalskom skupinom (vidi citat iz Mk 16,16 u lijevom stupcu), potom s 3. i 4. skupinom, zatim sa psaltrom, istodobno sa psaltrom i misalom ako se u misalu pojedini psalam pojavljuje kao *pêsan* ili *traht*,⁸⁴ s lekcionarom te brevijarom.⁸⁵ Postoje i primjeri u kojima se citati podudaraju s više misalskih skupina, npr. 1., 2. i 3. (vidi citat iz 2Mak 12,46 u srednjem te iz Lk 1,35 u desnom stupcu).

QV86	Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit	Santa ergo et salubris est cogitatio pro defunctis exorare ut a peccatis solvantur	El Spirito santo verrà sopra te e la virtù de l'Altissimo te adumbrarà
SK	Ki verujet i krstit se spasen budet 41d	Sveto ubo i spasi-teljno jest mišljen'je moliti za umrvše i pročaja 21c	Duh sveti snidet na te i sila višnjago osenit te 100d
MBer2	Iže vêruetъ i krstit' se sp(a)senъ budêтъ 94d	S(ve)to ubo i sp(a) sit(e)lno estъ mišlenie m(o)liti za umr'všee 185b	
MNov	Iže vêruetъ i k'rstit' se sp(a)senъ budetъ 122a	S(ve)to ubo i sp(a) sit(e)lno est' mišlenie m(o)liti za umr'všee 179a	D(u)hъ s(ve)ti snidetъ na te . i sila višnjago osenit' te 4b

⁸⁴ Hrvatskoglagoljski misali, tipološki identični latinskim misalima rimske kurije, imaju naslov *pêsan* za sve pjevane elemente misnoga obrasca, tj. za introit, gradual, trakt, ofertorij i popričesnu pjesmu. Naslov *pêsan* se ponegdje u misalima zamjenjuje s naslovom *trahtъ*, npr. MNov (91a), MBer₁ (81a).

Ipak, u misalima se nalazi naslov *trahtъ* u misnim obrascima, nedjeljama korizme, vazmenoga trodnevja, sprovodnih misa i kvatrenih dana namjesto graduala i versa psalma koji se pjevao uz poklik aleluja. Andrew Hughes, *Medieval manuscripts for Mass and Office. A guide to their organization and terminology*, University of Toronto Press, Toronto, 2004., 85–86.

⁸⁵ Govorimo li o potpunim podudaranjima s glagoljskim liturgijskim knjigama, citati se najrjeđe podudaraju s onima iz brevijara, npr. *Za tugu duha vzdihajuće reku* iz Mudr 5,3 u istom se obliku pojavljuje u SK (26c), BrN₂ (202c) i MBer₁ (201d).

⁸⁶ Roberto Caracciolo, *Opere in volgare*, ur. Enzo Esposito, Galatina, 1993. [*Quaresimale volgare*].

MSegn	Ki veruetъ i krstit se spasenъ bud(e)tъ 102cd	S(ve)to ubo i sp(a) s(i)t(e)lno estъ mišl(e)nie m(o)l(i)ti za umrvšei 132a	Duhъ s(ve)ti snid(e) tъ na te i sila višn(a) go osēn(i)t te 10c
MHrv	Ki vѣruetъ i h(rъs) tit' se s(b)p(a)senъ budetъ 108(110)d	S(ve)to jure i s(b) pasit(e)l'no e(stъ) mišlenie m(o)liti za umr'v'šee 215(217)d	Duh sveti snidet na te i sila višnago osēnit te 4(6)a

Ipak, citati koji se više puta pojavljuju u zbirci (npr. Mt 5,4) katkad se podudaraju s 4. (*Blaženi mirotvorci er ti sinove božji narekut se i pročaja* 49d / *Bl(a)ž(e)ni mirotvorci ere ti s(i)nove b(o)žji narekut' se*, MHrv 200(202)bc), a katkad s 2. i 3. skupinom (*Blaženi mirotvorci jako ti sinove božji narekut se* 103ab / *Bl(a)ž(e)ni mirotvor'ci êko ti s(i)n(o)ve b(o)žji narekut' se*, MNov 244b).

Osim uvoda, i krajevi propovijedi označavali su značenjski jaka mjesta. Stoga se nekoliko puta završeci korizmenih propovijedi na stilskoj razini osnažuju hcsl. prijevodima citata, kao što pokazuje sljedeći primjer iz Ps 26,4 koji je u istom obliku zapisan u CPar i glagoljskim misalima.

QV	Unam petii a Domino, hanc requiram, ut inhabitem in domo Domini omnibus diebus vite mee 95
SK	Jedinogo prosih ot Gospoda togo vzišću da živu v domu Gospodnji vse dni života mojegog 7c
CPar	Edinogo prosih' ot g(ospod)a togo v'ziću da živu v' d(o)mu g(ospod)ni v'se dni živ(o)ta moego 29
MSegn Pês(anъ)	Edinogo prosihъ ot g(ospod)a . togo vziću da živu v domu gosp(o)dni vse dni života moego 29b

O tome da su ipak misali bili primaran izvor čitanja, neovisno o tome radi li se o izravnom zagledanju u neku glagoljsku misalsku knjigu ili pak o pamćenju pojedinog biblijskog retka, govore primjeri citata iz psalama koji se u potpunosti podudaraju s misalima, ali ne i s glagoljskim psaltirima, npr. Ps 149,5.

QV	Li santi exultaranno in gloria e se ralegraranno in li lor letti e camere
SK	Vzradujut se sveti v slave i vzveselet se na ložeh svojih 69b
CPar	Vz'raduît' se prepodob'ni v' sl(a)vê i v'zveselet' se na ložih' s'voih' 190
MBer1	Vzraduît se s(ve)ti v sl(a)vê . i vzveselet se na ložêh' svoihъ 161d

Iako se pojavljuju u manjem broju, u *Korizmenjaku* su pronađene potvrde potpunog podudaranja s čakavskim lekcionarima. Ove potvrde svjedoče o tome kako čakavske inačice citata nisu uvijek rezultat prevoditeljeve kroatizacije i redigiranja starijega predloška, nego upravo potpuna oslanjanja i na latinične čakavske svetopisamske izvore. Odnosno da se u oblikovanju biblijskog sloja oslonac tražio i u suvremenim čakavskim izdanjima, kao što potvrđuju sljedeća dva primjera iz Gal 6,10 i Mt 15,26.

QV	Dum tempus habemus, operemur bonum 155	Non est bonum sumere panem filiorum et mittere canibus
SK	Dokle vrime imamo, činimo dobro 40d	Ni dobro vzeti kruh sinovom i vrići ga psom 84b
MBer1	Doidêze vr(è)me imamъ da dèlaemъ bl(a)goe 122d	Nèstъ dobro otèti hlèba čedom' i podati p'somъ 33b
MSegn	Doklê vrême imamъ da dèlaemъ blago 119b	Nèstъ dobro otèti hlèba čed(o)mъ i povr(è)ći psomъ 34b
MHrv	Dokolê vrême imamъ da dèlaemъ bl(a)goe 125(127)d	Nèst dobro otèti hlèba čedom i povrići p'somъ 32(34)c
BL	Dokle vrime imamo, činimo dobro 271	Ni dobro uzeti kruh sinovom i vrići ga psom 82

Sličnosti s BL mogu se pronaći i u drugim glagoljskim zbirkama propovijedi. Tako se citat iz Mt 12,38 u gotovo potpuno istom obliku pojavljuje u *Senjskom korizmenjaku*, *Bernardinovu lekcionaru* i *Greblovu kvarezimalu* (KGreb) iz 1498. pri čemu ističemo kako je Greblorov tekst ipak zadržao dva starija elementa: hcsl. prezentski nastavak za 1. l. mn. te leksem *znamenje* bez provedene disimilacije *zl*.

QV	Magister volumus a te signum videre 119
SK	Meštre, očemo od tebe zlamen'je vidjeti 20b
MNov	Učit(e)lú, hočemъ ot tebe zn(a)m(e)nie vidèti 33c
BL	Meštre, hočemo od tebe zlamenje viditi 80
KGreb	Meštre, hočem' ot tebe znamenie videti 8r

4.1.3. Gotovo potpuna podudaranja

U ovaj tip podudaranja ubrajamo citate koji se od odabраниh izvora razlikuju u jednoj ili dvije riječi. Najčešće je riječ o zamjenjivanjima hcsl. gramatičkog oblika i leksema čakavskim i obratno. Također, u ovaj tip ubrajamo citate koji se od potencijalnih izvora

razlikuju u svega jednoj riječi, poput sljedećeg citata iz Iv 7,6 koji jedini u odnosu na odabrane svetopisamske izvore ima česticu *ubo* na mjestu gdje se u lat. pojavljuje *autem*. U tome primjeru citat se tekstološki gotovo podudara s lekcionarom, uz napomenu kako u redosljedu riječi ipak prati misalski tekst.

QV	Tempus autem vestrum semper est paratum 220
SK	Vrime ubo vaše vazda pripravno je 72a
MBer2	Vrime v(a)še vsagda gotovo estъ 40c
MNov	Vr(ê)me v(a)še v'sagda gotovo estъ 65a
MSegn	Vrime v(a)še vsagda got(o)vo estъ 58c
BL	Vrime vaše vazda je pripravno 140

Neznatne razlike u ovom tipu podudaranja najčešće se odnose na leksičko i gramatičko zamjenjivanje hsl. oblika čakavskim i obratno. U sljedećem primjeru iz Ps 12,4–5 manje razumljiv hsl. leksem *vrag* zamijenjen je hrvatskim leksemom *neprijatelj*.⁸⁷

QV	Domine, illumina oculos meos, ne unquam obdormiam in morte, nequando dicat inimicus meus prevalui adversus eum 156
SK	Gospodi, prosveti oči moji, jeda kogda usnu v semrti jeda rečet <i>neprijatelj</i> moj: Ukrepih se na nj 41a
MNov	Prosvêti oči moi eda kogda usnu v' semr'ti . eda kogda r(e)četъ <i>vrag'</i> moi ukrêpих se n(a) n' 45a
MSegn	Prosvêti oči moe egda kogda usnu v semrti . rečet' <i>vragъ</i> moi ukrêpих se na nъ 42c
CPar	Pros(vê)ti oči moi g(ospod)i eda kogda us'nu v' semr'ti . eda kog'da rečet' <i>vr(a)g'</i> moi uk'rêpих' se na nъ 12

Iako je prevoditelj bio ponajviše usredotočen na zamjenu manje poznatih hsl. riječi onim čakavskim, u rijetkim je prilikama znao zadržavati pojedine hsl. elemente koje je u ostatku zbirke gotovo redovito izbjegavao. U gore navedenom primjeru to se odnosi na hsl. oblik vokativa imenice *Gospodi* koji se u SK najčešće zamjenjuje čakavskim oblikom *Gospodine*. U sljedećem primjeru iz Ps 103,28 zadržava se čestica *že*, jedno od prepoznatljivih hsl. obilježja, no koje se iznimno rijetko pojavljuje u SK.⁸⁸

⁸⁷ Sličnim zamjenjivanjima obiluju i Kožičićevi prijevodi biblijskih čitanja. Vidi Mateo Žagar, *Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih*, 117–118.

⁸⁸ Navedimo kako se s druge strane čestica *že* u Kožičićevim izdanjima pojavljuje češće nego u misalima, odnosno upravo je njome Kožičić jasno isticao hsl.

QV	Dante te illis, colligent; aperiente te manum tuam, omnia implebuntur bonitate 228
SK	Devšu (!) že tebe im zberut, otvrzšu že tebe ruku, vsačaska naplnet se <i>dobrote</i> 76b
CPar	Dav'šu že tebê im' zberut' se, otvr'zšu že t(e)bê ruku t'voju v'sač'ska napl'net' se <i>bl(a)gos'ti</i> 133

Postojanje citata koji se, izuzev pojedinačnih leksičkih (*Gospodine*) i gramatičkih (*leži* umjesto *ležit*) pohrvaćivanja, u potpunosti podudaraju isključivo s misalima (npr. Mt 8,6), uz istodobno djelomično odmicanje od latinskoga teksta iz talijanske zbirke i Vulgate, osnažuje našu pretpostavku kako su se prevoditelji u prevođenju biblijskoga sloja oslanjali na misalske izvore, ali katkad možda čak i na vlastito pamćenje.

QV	Domine, puer meus iacet in domo paralyticus 91
Vulgata ⁸⁹	Puer meus iacet in domo paralyticus
SK	<i>Gospodine</i> , otrok moj <i>leži</i> v domu mojem oslabljen 5a
MPt	<i>G(ospod)i</i> otrokъ moi <i>ležitъ</i> v domu moemъ oslablenъ 36c
MSegn	<i>G(ospod)i</i> otrokъ moi <i>ležitъ</i> oslablenъ v domu moemъ 28c

Dok prevoditelj na nekim mjestima prati redosljed riječi iz hrvatskih svetopisamskih izvora, na drugima pak već postojeće hrvatske prijevode prilagođuje redosljedu riječi iz Caracciolove zbirke, primjerice u citatu iz Mt 18,15 u kojem još zamjenjuje oblik osobne zamjenice (*tobu – tobom*) te unosi glagolski oblik *pojđaj (potti)*.

QV	Si peccaverit in te frater tuus, vade et corripe eum inter te et ipsum solum 174
SK	Ako sagriši v tebi brat tvoj, <i>pojđaj</i> i pokaraj njega meju <i>tobu</i> i njim samim 49d
MSegn	Ašče sagrêšitъ tebê bratъ tvoi . idi i pokarai ego ti edinъ šnimъ 44d
BL	Ako sagriši brat tvoj u tebi, <i>pojdi</i> i pokaraj ņega meju <i>tobom</i> i ņim samim 111

elemente. Vidi: Tanja Kuštović, Lične zamjenice u Misalu hruackom (1531) Šimuna Kožičića Benje, *Fluminensia* 24 (2012.) 1, 125–141; Mateo Žagar, Strategija leksičkog odabiranja u Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje.

⁸⁹ Vulgata, *Biblia sacra: iuxta Vulgatam versionem*, Bonifatius Fischer, Roger Gryson, Robert Weber, Dt. Bibelges., Stuttgart, 2005.

U ovaj tip podudaranja ulaze primjeri s većim brojem razlika, no samo u slučajevima da se sve razlike odnose na isti gramatički oblik, npr. prezentski nastavak, osobne zamjenice i sl. U primjeru iz Ps 90,15 prevoditelj dosljedno mijenja hcsl. oblike osobnih zamjenica onim čakavskim, dok s druge strane zadržava sve hcsl. glagolske oblike (*vzovet, uslišu, izmu, proslavlju*). Takvo dosljedno zadržavanje glagolskih i zamjenjivanje zamjeničkih oblika upućuje na postojanje određena prevoditeljskog pristupa biblijskom tekstu.

QV	Clamabit ad me et ego exaudiam eum cum ipso, sum in tribulatione, eripiam eum et glorificabo eum 108
SK	Vzovet ka <i>mni</i> , i <i>ja</i> uslišu <i>ga</i> , š njim jesam v skrbi, izmu <i>ga</i> i proslavlju <i>ga</i> 14c
MSegn	Vzovet' ka <i>mnê</i> i <i>azb</i> uslišu <i>i</i> i izmu <i>i</i> proslavlû <i>i</i> 30bc
CPar	Vzovet' k' <i>m'nê</i> i <i>azb</i> us'lišu <i>i</i> , š' nim' es'm' v' skr'bi, iz'mu <i>i</i> i proslavû <i>i</i> 118

Tragove stilske raslojenosti nalazimo u prevoditeljevu odnosu prema glagolskim oblicima koji se mijenjao ovisno o tome koju su funkciju vršili u pojedinim citatima. U sljedećem se primjeru iz 1Kor 15,51–52 na početku Isusova obraćanja zadržava stariji oblik *govoru*,⁹⁰ dok se u daljnjem dijelu citata hcsl. oblici za 1. l. mn. zamjenjuju onim čakavskim.

QV	Ecce mysterium vobis dico: Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur. In momento et in ictu oculi et in novissima tuba
SK	Bratija, se tajnu <i>govoru</i> vam: vsi bo <i>vstanemo</i> , da ne vsi <i>izmenimo</i> se v grobeh v magnoven'ji oka v posljednjej trubi 102b
MHrv	Br(a)t(i)ê . se tainu <i>govoru</i> v(a)mъ . vsi ubo <i>vstanemъ</i> na ne vsi <i>preminim'</i> se . v grobêh' v magnoven'i oka v' poslêd'nei trubi 214(216)cd

Pojedinačne gramatičke razlike u ovom se tipu podudaranja uglavnom odnose na glagolske i zamjeničke oblike. Neke se zamjenice posebno izbjegavaju, a njihovo iznimno pojavljivanje u jednom ili dvama citatima isključivo ima funkciju stilskog markiranja. U sljedećem, kao i u mnoštvu drugih primjera, zamjenice *kto* i *ego*

⁹⁰ Više o obliku *govoru* u hrvatskim prijevodima biblijskih citata vidi u: Marijana Horvat i Sanja Perić Gavrančić, Funkcionalna raslojenost u Divkovićevim Besjedama, *Colloquia Franciscana I. Zbornik fra Marka Karamatića*, ur. Dolores Grmača, Sarajevo, 2019., 109–125.

zamjenjuju se čakavskim *gdo* i *njega*.⁹¹ S druge strane, zamjenica *sa* uglavnom nije ulazila u zamjениčki korpus koji se u biblijskom sloju gotovo redovito kroatizirao. U sljedećem primjeru iz Iv 9,2 zadržavaju hosl. leksema *ravvi*, na mjestu na kojem neki misali imaju *učitelj*, izravna je potvrda ciljana stiliziranja uvodne riječi citata (*thema*), čak djelomice i na štetu razumljivosti. Naime, u citatu iz Iv 3,2 koji se pojavljuje u tijelu druge propovijedi lat. *rabbi* prevodi se riječju *meštre* koja se u SK najčešće pojavljuje uz Isusovo ime: *O meštre, mi znamo da si prišal od Boga zač nigdor ne more činiti ta zlamenja ka ti činiš*. Ta se riječ, po uzoru na BL i Caracciolov predložak (lat. *magister*), javlja u uvodu citata Mt 12,38 koji ujedno označava temu osme korizmene propovijedi: *Meštre, očemo od tebe zlamen'je vidjeti*.

- QV Rabbi, quis peccavit hic, aut parentes eius, ut cecus nasceretur?
201
- SK Ravvi, *gdo* sagriši sa ali roditelji *njega*, da slip rodi se 63c
- MNov Ravi kto sagrēši sa li ili roditela ego da slēpъ rodi se 58a
- MHrv Učitelju kto sьgriši sa li ili roditela ego da slipъ rodi se 54(56)c
- BL Meštre, tko sagriši: ov ali roditelji ņegovi, da se slip porodi, 128

U SK su zabilježeni i rijetki primjeri većeg stupnja podudaranja s psalmima iz starijih skupina misala, a koji se manjim dijelom razlikuju od onih iz psaltira. Tako se prvi glagol iz Ps 21,1 podudara s onim iz 1. skupine misala, a koji jedini na tom mjestu imaju glagol *prizri*, a ne *vnimi*.

- SK Bože, Bože moj *prizri* na me *zač* me jesi ostavil daleče od spa-senija mojega 6a
- MBer1 B(ož)e b(ož)e moi *prizri* n(a) me . *vskuû* me ostavi daleče ot tr(a)ht' sp(a)s(e)niē moego . 65d
- MBer2 B(ož)e b(ož)e moi *van'mi* v'skuû me ostavi daleče ot sp(a)s(e)niē moego 45c
- CPar B(ož)e B(ož)e moi *v'nimi* mi, *vskuû* me os'tavi daleče ot' sp(a)s(e)niē moego 23

Tragove prevoditeljve neovisnosti nalazimo u prevodenju tal./lat. leksema bliskoznačnicama nezabilježenim u drugim paralelnim svetopisamskim izvorima. U sljedećem primjeru iz Iv 2,19, koji se većim dijelom oslanja na 3. i 4. skupinu misala, prevoditelj odabire

⁹¹ Spomenimo kako je zamjenica *gdo* u ovome citatu potvrđena u Augustinovu tekstu iz BrBer_{2/1} (*Ravvi gdo sagreši ili roditela ego da slipъ rodi se* 125c), tj. u jednome od brevijarskih patrističkih čitanja u kojem je odnos prema biblijskom sloju ipak bio slobodniji.

čakavski oblik osobne zamjenice, dok lat. *solvite* prevodi imperativom *razvalite*, a ne *razorite* ili *razrušite* kao što je slučaj u misalskim i lekcionarskim čitanjima evanđelja.

QV	Solvite templum hoc, et in tribus diebus excitabo illud 195
SK	<i>Razvalite</i> crikav siju, <i>ja</i> trimi danmi saziju ju 60d
MBer1	Razorite cr(ě)k(a)vъ siû . i azъ trimi d(a)nъmi vzdvignu û 55c
MNov	Razorite cr(ě)k(a)vъ siû . i az' trimi d(a)n'mi saziû û 55d
MSegn	Razorite crĕkavъ siû . i azъ tr(i)mi danmi saziû û 51b
BL	Razrušite tenpal ovi, i u tri dni izstanovice uzdvignu ņega, 123

4.1.4. Djelomična podudaranja

Djelomična podudaranja odnose se na potvrde podudaranja s jednim ili s više svetopisamskih izvora pri čemu se nerijetko barem u jednom dijelu citata provodi kroatizacija. U sljedećem primjeru citat iz Iv 7,37 podvrgnut je jezičnom redigiranju (kroatizaciji) pri čemu je kao stilem zadržan hcsl. glagolski oblik *žedaet* koji je zasvjedočen u nekoliko misala iz 15. st. (MOxf₁, MNew).

QV	Si quis sitit veniat ad me et bibat 217
SK	Ako gdo žedajet, da pride ka mni i pje 70d
MOxf1	Aće kto žedaetъ da pridetъ kъ mnĕ i pietъ 65a
MSegn	Aće kto žeetъ . ka mnĕ da pridetъ i p'ĕtъ 58a
MNew	Aće k'to žedaet' k m'ne da pridet' i p'et' 71a
KKol	Ako gdo žaĕnъ estъ, da pridetъ ka m'ni, i da p'ĕtъ 124

Proces pohrvaćivanja nije zaobišao ni one dijelove citata koji su još u hcsl. misalskim tekstovima bili stilski obilježeni. U sljedećem primjeru iz Iv 10,27 pohrvaćen je partitivni genitiv (*glasa moga*), ali je hcsl. oblik svršenoga glagola *poslušajut* ipak ostavljen.⁹² S obzirom na to da su ova rješenja jedino pronađena u SK i misalima 2. skupine (MRoč, MOxf₁) zaključujemo kako se u tom dijelu citata prevoditelj oslanjao na neki stariji misalski izvor. Ovakva podudaranja ne isključuju mogućnost da je prevoditelj otprije upamtio poznati navod iz Ivanova evanđelja te da ga je u istome obliku prenio prema vlastitom sjećanju. Zanimljivo je da je u svojem završnom dijelu citat iz SK (*slede me*) pohrvaćen čak više od BL (*slidet mene*).

⁹² Partitivni genitiv u ovom citatu potvrđen je i u Zografskom evanđelju: *ov'ce moje glasa moego slušajotъ ... i po mъnĕ gredotъ*, Iv 10,27. Vidi Stjepan Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1970., 358.

QV	Oves mee vocem meam audiunt, et cognosco eas et sequuntur me 223
SK	Ovce moje <i>glasa moga poslušajut</i> i ja znaju je i slede me 73c
MRoč	Ov'ce moe <i>glasa moego poslušauit</i> i azь znaü ov'ce moe i po mnê hodetъ 56a
MOxf1	Ov'ce moe <i>glasa moego poslušauitъ</i> i azь znaü e i po mnê hodetъ 67a
MSegn	Ovce moe gl(a)sъ moi sliš(e)t' i ê znaü e . i po m'nê hodetъ 59b
BL	Ovce moje slišaju glas moj. I ja znam nih, i slidet mene 142

Iako su crkvenoslavenizmi najčešće ili pokazatelj preuzimanja navoda iz starijeg predloška ili zamjene mlađega gramatičkoga oblika starijim, u SK su potvrđena prevoditeljeva jedinstvena rješenja na leksičkoj razini. Ona se sastoje u stiliziranju čakavskih citata, većinom onih nastalih prema lekcionarskom tekstu, hcsl. leksemi koji nisu zabilježeni na paralelnim mjestima u hrvatskoglagoljskim liturgijskim izvorima. Vrlo je zoran primjer iz Lk 15,13 gdje na mjestu na kojem u SK stoji hcsl. prilog *preljubodejno* u misalima i lekcionarima stoje različite inačice sintagme značenja *bludno*.

QV	Dissipavit substantiam suam vivendo luxuriose 161
SK	Strati blago svoje živući <i>preljubodejno</i> 42b
MSegn	Rastoči imenie svoe žive bludno 42a
BL	Razstrati blago svoje živeći nečisto u bludu 105

S druge strane, u djelomičnim podudaranjima zabilježena su i jedinstvena rješenja, ali ovaj put ona u kojima se ocrtava umijeće prevoditelja da pojedinu riječ zamijeni onim čakavskim leksemom koji će otkriti njezino alegorijsko značenje. U sljedećem citatu iz Mt 21,13 na mjestu lat. *speluncam* ne pojavljuje ni hcsl. *vrtap* ni lekcionarska *spila*, već leksem *skupščina*.

SK	Dom moj, dom molitvi narečēt se, a vi učiniste <i>skupščinu</i> razbojnikov 48b
QV	Domus mea domus orationis vocabitur, vos autem fecistis illam speluncam latronum 171
MPt	Domъ moi domъ molitvi nar(e)čet se . vi že stvoriste i <i>vrtapъ</i> razboinikomъ 30b
BL	Hiža moja, hiža od molitve zvati se bude, a vi ste ju učinili <i>spilu</i> od razbojnikov 77

Ipak, znatno su češća ona prevoditeljska rješenja koja su u različitim omjerima uključivala kombinaciju samostalnog prevođe-

nja na čakavski uz djelomično oslanjanje na svetopisamski izvor. U ovom se kontekstu dijelovi citata nerijetko prevode i parafraziraju prema Caracciolovu tekstu imajući za cilj oblikovati svima razumljiv tekst. Pri tome se veza sa starijom tradicijom postiže najčešće na krajevima citata u kojima prevoditelj odjednom iz čakavskoga prelazi u hosl. kod. Primjerice, u Ps 11,6 iz starijeg se izvora preuzima samo onaj dio citata, koji među ostalim izostaje u Caracciolovoj zbirci, a koji se odnosi na Gospodinov iskaz.

SK	Za volju postradanija i trpljen'ja ubogih i vzdihanija nemoćnih sada vskrsnu. Reče <i>Gospod: Položu se v spasenije</i> 47a
QV	Propter miseriam inopum et gemitum pauperum nunc exurgam, dicit Dominus 168
Vulgata	Propter vastitatem inopum et gemitum pauperum nunc surgam dicit Dominus ponam in salutari auxilium eorum
CPar	Stras'ti r(a)di ničih' i v'zdihanie (!) ub(o)gih' n(i)ne v'skr'snu gl(agole)t' <i>g(ospod)b položu se v sp(a)s(e)nie</i> 12

No, ima i onih primjera u kojima prevoditelj prvi dio citata prevodi *ad verbum* prema Carraciolovu tekstu, dok u drugome dijelu preuzima hosl. izraz i redosljed riječi zasvjedočen u misalskim izvorima, kao u sljedećim primjerima iz Lk 4,28 i Mt 10,20. Stječe se dojam kako su dulji hosl. dijelovi bili prihvatljiviji i razumljiviji ako im je prethodio čakavski tekst, odnosno ako je prvi dio citata bio pisan na vernakularu. Ovakvo kombiniranje nižega i višega stilskog registra pridonosilo je razumljivosti teksta, ali ne nauštrb njegove stilske obilježenosti.

QV	Repleti sunt omnes in synagoga ira	Non estis vos qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis 232
SK	Naplnjeni sut vsi jarosti v sanmišći 47c	Niste vi oni ki govorite, na <i>duh otca vašego uzgovorit va vas</i> 78c
MBer1	Naplniše se êrosti vsi na sanmičih' 46d	Ne vi bo este g(lago)lûče . nъ d(u)hъ o(t)ca v(a)šego vzg(lago)letъ v(a) v(a) sъ 196d
MHrv	Naplniše se êrosti vsi 44(46)b	Ne vi bo este govoreći da <i>duh otca vašego uzgovorit v' vas</i> 192(194)c
MPT	Naplniše se êrosti vsi n(a) sanmići 42a	Ne vi bo este g(lago)lûče na duhъ oca vašego glagolei va vаsъ 188a
MBer2	Naplniše se v'si êrosti na san'miči 23a	Ne vi bo este g(lago)lûče . na d(u)hъ o(t)ca vašego vzg(lago)letъ va v(a)sъ 164d

Dakako, ima i primjera u kojima citat započinje oslanjanjem na hosl. tekst da bi već nakon nekoliko uvodnih riječi uslijedilo pohrvaćivanje liturgijskog teksta, kao u Pj 6,9. Ovaj je uvod cita-ta tim više stilski obilježen jer sadržava čak dvije nekontrahirane zamjenice, odnosno dvije potvrde gramatičkoga hosl. oblika koji se u ostatku SK redovito izbjegava: *Kaja jest sija ka vziđe kako zora vstanući lipa kako misec, izbrana kako snce i pročaja* 11d / *Kaê est siê ka vshodit̃ l(ê)ki zora vst(a)nući kr(a)sna l(ê)ki m(ê)s(e)c̃ iz'vol(e) na lêki sl'nce*, BrBer₁ 123b.

U ovu se skupinu ubrajaju citati u kojima je u prvom dijelu provedena djelomična kroatizacija, dok u drugome dijelu u potpunosti slijede liturgijski tekst, najčešće onaj iz 4. skupine misala. U sljedećem primjeru iz Iv 16,51–52 u prvom dijelu prevoditelj prati Caracciolov latinski citat odabirući relativnu rečenicu, a ne particip kao što je slučaj u misalima, no istodobno u drugom dijelu rečenice zadržava hosl. oblik *nebesa* koji se pojavljuje u misalskim izvorima.

- QV Ego sum panis vivus, qui de caelo descendi.
Si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in aeternum 244
- SK Ja jesam hlib živi ki s nebesa snidoh. *Ako gdo snest od hliba sego, živ budet va vek* 41b
- MSegn Az̃ esam̃ hl(ê)b̃ živi saš(a)d'i s nebesa . Ako kto sn(ê)st̃ ot sego hl(ê)ba žiṽ bud(e)t̃ va v(ê)ki 107a
- MHrv Az̃ esam̃ hlêb̃ sašad'i s(b) n(e)b(e)se *Ako gdo s'nêst̃ ot hlêba sego žiṽ budet̃ v' v(ê)ki* 216(218)b

Djelomična podudaranja s lekcionarima katkad se pojavljuju tijekom prevođenja biblijskih citata pisanih na talijanskom. Pri tome se u prvome dijelu prevodi prema tal. predlošku, a u drugome se u potpunosti oslanja na lekcionarski izvor, primjerice u Mt 5,10.

- QV Beati sono quelli chi patiscono per la iusticia, perché di loro è el reame di cieli 232
- SK Blaženi ki su prognani *cić pravde, ere njih jest kraljevstvo nebesko* 78c
- MNov B(la)ž(e)ni prognani prav'di radi êko têh' est̃ c(êsa)rstvo n(e) b(e)skoe 244b
- MHrv Bl(a)ž(e)ni ki progonenie trpet̃ pravdi radi ere tih̃ est' c(êsa)r(̃)stvo b(o)žie 200(202)c
- BL Blaženi ki progoñenje tarpe *cića pravde, jere njih je kraljevstvo nebesko* 398

Prevoditeljska parafraziranja katkad su uključivala i unošenje frazema kao elemenata narodnoga govora s ciljem pojačavanja

razumljivosti teksta.⁹³ U uvodnom se citatu iz Mt 15,22, na mjestu gdje u većini misala stoji izraz *zle strajajet*, pojavljuje sintagma sastavljena od pridjeva *ljuto* i navedenoga glagola koji se pojavljuje u polovici odabranih izvora, dok se u drugoj polovici pojavljuju različiti oblici glagola *mučiti se*. U ovom se frazemu tako još jednom ostvarila ravnoteža između razumljivosti i oslanjanja na tradiciju, ali ovaj put na onu usmenu.

QV	Miserere mei, fili David: filia mea male a demonio vexatur 123
SK	Pomiluj me, sinu Davidov, hći moja <i>ljuto strajajet</i> od demuna 22bc
MSegn	Pomil(ui) me g(ospod)i sinu Davidovъ . hći moê od bêsa zlē straet' 34a
BL	Pomiluj mene, Gospodine, Sinu Davidov, hći moja od nepodobe jest mučena 82

Iako se u biblijskom sloju na mjestima participa većinom pojavljuju odnosne rečenice, kao što se s ciljem stvaranja jasnijeg teksta čuvaju odnosne zamjenice iz Caracciolova predloška (*npr. Isusa koga išćete raspetoga, vsta, ni ga ovdì 98a / I(su)sa išćete nazarani na propetago vsta i nistъ sadi*, MHrv 98(100)d / *Iesum quem queritis crucifixum surrexit, non est hic*), postoje potvrde u kojima se upravo u SK relativne rečenice zamjenjuju participima i pridjevima, kao u navodu iz Mt 5,44.

SK	Ljubite neprijatelji vaše, dobro činite <i>nenavidećim vas</i> da budete sinove otca vašega <i>nebeskago</i> , ki slncem svojim sviti 78b
MSegn	Lûbite nepriêteli vaše . i bl(agoslvi)te klnućeê vasъ . i dobro tvorite <i>nenavidećim vi</i> . i molite za progoneće vi . i zatvorećeê vamъ napasti . da budete sin(o)ve otca vašega <i>ize estъ n n(e)b(e)sihъ</i> . iže slncemъ svojimъ siêetъ 29b
BL	Љubite neprijateļe vaše i dobro činite onim <i>ki vas nenavide</i> ... da budete sinove Otca vašega, <i>ki na nebesih jest</i> , ki sunce svoje čini isticati 69

⁹³ O spojevima pridjeva *ljut/gorak* i imenica te priloga *ljuto/gorko* i glagola vidi više: Martina Kramarić, Frazemi u Gospinim plačevima na starohrvatskome jeziku, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37 (2011.) 1, 73–100, str. 92; A. Menac, *Hrvatska frazeologija*, KNJiGRa, Zagreb, 2007., 164.

4.2. Podudaranja na razini sintagme

Podudaranja isključivo na razini sintagme najrjeđe su zastupljena. Postoje potvrde u kojima se u citatu pisanom na čakavskom pojavljuje sintagma poznata iz hcsl. liturgijskih izvora, ali i potvrde u kojima su pojedine sintagme citata prenesenog iz nekog hcsl. izvora kroatizirane.

U sljedećem primjeru u lijevom stupcu (Mt 25,31) u kojem citat predstavlja kombinaciju koja se dijelom oslanja na misal, a dijelom na lekcionar, nalazimo sintagmu zasvjedočenu u svim misalima: *od složenija mira*. S druge strane, sintagma koja joj prethodi nije napisana prema hcsl. (*ugotovanoe cesarstvo*), nego je riječ o parafrazi iz lekcionara: *pripravljeno kraljevstvo* prema *kraljevstvo ko vam je pripravljeno*. Primjer iz Mt 18,17 u desnom stupcu pokazuje kako je cijeli citat kroatiziran izuzev učestaloga misalskog spoja *inoplemennik i mitar*.

QV	Venite, benedicti Patris mei, percipite paratum vobis regnum ab origine mundi	Si ecclesiam non audierit, sit tibi sicut ethnicus et publicanus
Vulgata	Venite benedicti Patris mei possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi	Si autem et ecclesiam non audierit sit tibi sicut ethnicus et publicanus
SK	Pridite, blaženi otca mojega, i primite vam pripravljeno kraljevstvo od <i>složenija mira</i> 15c	Ako crikve ne poslušā, budi tebi kako inoplemennik i mitar 66a
MBer1	Pridite bl(agoslovle)ni o(t)ca moego . i prim(ē)te ugotov(a)noe v(a)mъ c(ēsa)rstvo ot složeniē mira 30b	Aêe li že i cr(ē)kve ne poslušati vьčn(e)тъ . b(u)di t(e)bê êko inoplemen'nikъ i mitarъ 47d
MSe-gn	Prid(i)te bl(agoslove)ni o(t)ca moego . i primite ugot(o)vanoe vamъ cesarstvo <i>od slož(e)niē mira</i> 31d	Aêe li crêkve ne vposlušāetъ . budi tebê êko inoplemen'nikъ i mitarъ 45a
BL	Hodite, blagoslovljeni Otca moga, uzdaržite kraljevstvo ko je vam pripravljeno <i>od počala svita</i> 75	Ako li Crikvu ne bude poslušati, budi tebi kako poganin i očiti grišnik 111

4.3. PODUDARNOST NA RAZINI POJEDINE RIJEČI

Na leksičkoj razini čest je dodir čakavskoga i crkvenoslavenskoga, i to u recipročnom odnosu. Dakle, ako je citat čakavski, imat će nerijetko barem jedan crkvenoslavenski leksem koji će mu dati stil-

ski pomak, što se katkad ostvaruje participom kao prepoznatljivo crkvenoslavenskim oblikom, npr. u iz Sir 11,33: Čuvaj se, brate, od djavla smrdećago i ne veruj se v njega, zač vsaki dan poraziti te misli 32c (prema tal. *Guardate, fratello, dal diavolo pestilenziatto, non te fidare de lui che ogni giorno el pensa de offendarte*). U primjeru iz Iv 1,9 vidimo kako je u citatu koji gotovo posve slijedi čakavski lekcionarski tekst kao stilem upotrijebljen hosl. particip *gredućago* koji na paralelnom mjestu imaju svi glagoljski misali.

QV	Que illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum 265
SK	Ki prosvitljuje vsakoga človika <i>gredućago</i> va ov svit 98d
MNov	Iže prosvêcaetъ vsakoga č(lovê)ka <i>gredućago</i> v mirъ sa 11a
MSegn	Ki prosvêcaet vsakoga človeka <i>gredućago</i> v mir sa 8c
BL	Ka prosvitljuje vsakoga človika prihodećega na sa svit 28

Vrijedi i obrnuto: ako je citat crkvenoslavenski, nerijetko će imati čakavski leksem. U citatu Mt 4,1 tako stoji: Peljan *bi Isus duhom v pustinju da iskusit se od djavla*. U ovom odabranom navodu pojavljuje se rijetko i jedinstveno rješenje s obzirom na to da se na mjestu lat. *ductus* u misalima javlja *vedenъ*, a u BL *potaknut*. Leksemu *peljan* iz SK najbliži je particip *speljan* iz protestantskog *Novog testamenta* (dalje NT).⁹⁴ Riječ je o leksemu koji se uglavnom pojavljuje u izdanjima senjske tiskare te u djelima starijih hrvatskih pisaca, no u hosl. tekstovima predstavlja rijetkost.

QV	Ductus est Iesus in desertum a Spiritu, ut tentaretur a diabolo 106
SK	Peljan <i>bi Isus duhom v pustinju da iskusit se od djavla</i> 12d
MPT	Vedenъ <i>bê isusъ duhomъ v pustinû da iskusit se ot dъêvla</i> 28d
MSegn	Vedenъ <i>bistъ I(su)съ duhomъ v pustinû da iskusit se ot d'êvla</i> 30d-31a
NT	Spelan <i>bê Isus ot Duha v pustinju da bude napastovan od djavla</i> 4a

Podudarnosti s lekcionarima mogu se na razini riječi pronaći i u citatima koji gotovo u potpunosti slijede glagoljski misalski tekst. U sljedećem primjeru iz Mt 22,37, koji je većinom pisan na crkvenoslavenskom, na mjestu na kojem se u misalima nalazi lek-

⁹⁴ Napominjemo kako i prijevod druge polovice citata iz Iv 5,14 (*thema*) najviše sličnosti dijeli upravo s NT: *da što gore tebi ne zgodit se* 57c / *da ništo gore tebi ne budet* MHrv 33(35)c / *da ti se još što gore ne zgodi* NT 131b.

sem *misliju* pojavljuje se leksem *pametju*, kao u istom čitanju u BL (*pametju tvojom* 276) i NT (*pametju tvoju* 33a).

SK	Vzljubiši gospodina Boga tvojego vsim srcem tvojim i vseju dušeju tvojeju i vsu <i>pametju</i> tvoju 67a
MSegn	Vzlubiši g(ospod)a b(og)a tvoego vsêmь srcemь tvoimь . i vseû dušeû tvoeû . i vseû misliû tvoeû 117b

I na ovoj razini nalazimo postupak da se citat, ovaj put na razini riječi, zaključi crkvenoslavenizmom (*zapustejet*) zasvjedočenim u svim misalima. Ostali veći čakavski dio citata iz Lk 11,17 predstavlja neovisno prevođenje koje slijedi latinski tekst, ali se dijelom podudara i s lekcionarskim čitanjem.

QV	Omne regnum in seipsum divisum desolabitur 165
Vulgata	Omne regnum in se ipsum divisum desolatur
SK	Vsako kraljevstvo samo v sebi razdiljeno <i>zapustejet</i> 44d
MPt	Vsako c(ěsa)rstvo razdělaučei se samo v sebě <i>zapustěet</i> 40d
MSegn	Vsako ce(sa)rstvo razdělai se samo v s(e)bě <i>zapustěet</i> 43a
BL	Vsako kraļevstvo ko je samo u sebi neskladno, razaspe se 107

4.4. Stilizacija biblijskoga sloja

Osim nastojanja da se poveća razumljivost, ali i sačuva povezanost s tradicijom, dio prevoditeljskih postupaka bio je usmjeren ponajprije na stilizaciju biblijskog sloja. Stoga se neka prijevodna rješenja, a koja se dijelom razlikuju od onih iz drugih hrvatskih biblijskih izvora, mogu protumačiti kao ciljana stilska markiranja teksta. Zamjenom blisko značnica ili dodavanjem pojedinih riječi stvarale su se figure ponavljanja (sintaktički paralelizmi), npr. Mt 14,29: *Hodi van s plavi*, *hodi za manu* 35a prema tal. *Esse di nave e vienne a me*, QV 147; Iz 66,24: *Črvi njih nigdare ne umru i oganj nigdare ne ugasit se* 25b prema lat. *Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur*, QV 128.

Pojedine promjene glagolskih oblika također su mogle biti motivirane stvaranjem rimovanih završetaka, npr. u Job 9,1: *Ako pride Gospodin ka mni, ne viju, i ako otide, ne razumiju* 73c / *Si venerit Dominus ad me, non videbo et, si abierit, non intelligam*; Iv 12,6: *Tat biše i mošnjju imiše* 80c / *Fur erat et oculos habens*; Iv 12,14–15: *Prišal je kralj pitom sideći na oslići* 89b / *El vene el tuo re che sede mansueto sopra l'asinello*.

Zabilježeno je i više primjera stvaranja stilski obilježena redosljeda riječi pomoću inverzije, npr. u Ps 26,1: *Gospodin je*

prosvećenje moje i spasitelj moj, koga se boju ja 69a prema *Dominus illuminatio mea et salus mea: quem timebo?* (*Dio è la illuminazione e salute mia, e de chi averò io paura?*), QV 212. Također zamijećena je pojava raznih biblizama, i to najčešće na krajevima citata, npr. Tuž 2,13: *Veliko je skrušenije tvoje* 87c; Ps 21,15: *Kako voda jesu zlijane kosti moje* 87c; Tuž 5,16: *Spade kruna z glave moje* 88b.

Stilskoj obilježnosti pojedinih citata pridonosila je uporaba rijetkih crkvenoslavenizama koji su se u ostatku biblijskoga sloja uglavnom izbjegavali. Stoga njihovo pojavljivanje, a pogotovo ponavljanje, u određenom citatu upućuje na promišljen prevoditeljski postupak. U sljedećem primjeru prevoditelj na jezičnoj razini uporabom izbjegavanog crkvenoslavenizma *jego* (koji se u biblijskom sloju SK gotovo redovito zamjenjuje hrvatskim oblikom *njega*) u dvama susjednim citatima iz Ps 33,10 i Pnz 26,18 pojačava značenje figure ponavljanja (epifore): *Zato govoraše David v psalmi: Bojte se Boga, vsi sveti jego, ere ni lišenija bojećim se jego* (usp. *Boite se g(ospod)a v'si s(ve)ti ego êko nês'tb lišeniê boećim' se ego*, CPar 38). Čti v *Leviti* na 26: *Prostrana obećan'ja božija bojećim se jego*, 31a. Sličan primjer ponavljanja s izbjegavanom hysl. zamjenicom *jeje* nalazimo i u Otk 12,1 u opisu Muke, citatu koji u dobroj mjeri slijedi najstariju 1. misalsku skupinu: *Žena oblčena v slnce i misec pod nogami jeje i ot 12 zvezd kruna na glavi jeje* 88b / *Žena oblečena v' sl'ncê . i misecb pod' nogama ee . i ot dvêù na dês'te zvezdu koruna na gl(a)vê ee*, MBer₂ 152cd. Naime, funkcija ponavljanja nije bila samo estetska, nego utilitarna, ona je bila jedna od memorijskih tehnika čiji je cilj bio poboljšati recepciju i pamćenje publike.⁹⁵

Pojavljivanje rijetkih crkvenoslavenizama svakako je pridonosilo stvaranju začudnosti, pa čak i u onim biblijskim citatima koji u potpunosti slijede starije liturgijske izvore. Ono što stilski obilježuje određenu misao nije samo arhaičnost jezika, nego upravo uporaba određena oblika koji u kontekstu cijele zbirke predstavlja raritet. Primjerice, u citatu iz Ps 77,25 upotrijebljen je hysl. oblik glagola *jisti* (*Hleb an'jelski jast človik* 41b / *Hlêbь anj(e)lski ês'tb č(lovê)kь*, CPar 98) koji se u većini SK, uključujući i biblijski sloj, izbjegava te se pojavljuju čakavske inačice: *Človik ji hlib an'jelski*, 84a prema tal. *Lomo ha manzato el pane degli angeli*; Iv 6,49;51: *Oci vaši jiše mannu v pustinji i umriše, ki ji hlib sa, živ budet v vek* 41bc prema lat. *Patres vestri manducaverunt manna in deserto et mortui sunt; qui manducat hunc panem vivet in eternum*, QV 159.

Stilsko izmjenjivanje hysl. i čakavske inačice osobne zamjenice *az/ja* nije zaobišlo ni biblijski sloj, uključujući iskaze koje izgo-

⁹⁵ Vidi Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, 244.

vara sam Bog,⁹⁶ Katkad se obje inačice pojavljuju u istom citatu nastalom prema starijem hcsl. izvoru, kao u onome iz Pnz 32,39 u kojem se nakon kratkoga kroatiziranog uvoda (*Vijte er ja jesam*) citat prebacuje u hcsl. kod: *Vijte er ja jesam sam i nest inoga Boga razve mene. Az ubiju i živiti stvoru* 14d prema *Videte quod ego sum solus, et non sit alius Deus preter me, ego occidam et ego vivere faciam*, QV 109 / *Vidite êko az^b es'm B(og)^b i nest B(og)a raz'vê mene. Az' ubiju i žiti stvoru*, CPar 202.

Ipak, u uvodima citata (*thema*) kojim se otvaraju propovijedi na mjestu lat. *ego* pojavljuje se samo hcsl. *az*, dok se čak. *ja* nalazi u sredini citata, i to na mjestima na kojima je u latinskom predlošku subjekt neizrečen: *Az jesam svitlost miru* (Iv 8,12) prema *Ego sum lux mundi*; ali *Razvalite crikav siju ja trimi danmi saziju ju* (Iv 2,19) prema lat. *Solvite templum hoc, et in tribus diebus excitabo illus*.

Utvrđeno je kako se u tijelu propovijedi oba oblika pojavljuju u citatima koji imaju određenu dokaznu funkciju: *Ja bo rane gospoda našego Isuhrsta na teli mojem nošu* (Gal 6,17); *Ja jesam put, istina i život* (Iv 14,6); *Az reh bozi jeste i sinove višrnjago vsi* (Ps 81,6); *Ja sam gospodin Bog ki prizivam ime tvoje ... Ja zovem tebe imenom mojim* (Iz 45,3–4).

Znatno veći odmak od svetopisamskih hrvatskih izvora nalazimo u dijaloškim dijelovima, pogotovo u prikazima Isusove muke, u daleko najopsežnijoj propovijedi na Veliki petak. Ovaj dio biblijskog sloja, u kojem je naglasak ponajprije stavljen na oblikovanje razumljivih dijaloga prilagođenih široj publici, pisan je većinom na čakavskom, a u odnosu na ostatak SK u najvećoj je mjeri prilagođen razgovornom stilu. Analiza je pokazala kako su i prevoditelji SK brinuli o tome da biblijske citate prilagode glasu naratora,⁹⁷ odnosno glasu sudionika Isusove pasije. U tom pasionskom dijelu zbirke čak i starozavjetni biblijski citati, koji su se unosili s namjerom osnaživanja prethodno iznesenih argumenata, u ovom slučaju Isusovih i Marijinih iskaza, češće bivaju parafrazirani na čakavski, npr. Jr 11,19: *Ja kako jedan janjac pitom, ki bih prnesen v žrtvu*

⁹⁶ Već je odavno u studijama uočeno kako su glagoljaši ciljanom uporabom hcsl. oblika zamjenice *az* ojačavali snagu riječi koje izgovara Bog. Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 1984., 126; Eduard Hercigonja, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983., 405; Milan Mihaljević, *Položaj crkvenoslavenskoga jezika*, 232; Vidi Evelyn Birge Vitz, *Liturgical versus Biblical Citation in Medieval Vernacular Literature*, *Tribute to Jonathan J. G. Alexander: The Making and Meaning of Illuminated Medieval and Renaissance Manuscripts, Art and Architecture*, ur. Susan L'Engle, Gerlad B. Huest, London, 2006., 443–9, str. 447; Andrea Radošević, *Croatian Translation of Biblical Passages*, 236–237.

⁹⁷ Usp. Radošević, *Croatian Translation of Biblical Passages*, 234–235.

/ Azь êko agnacь nezlobivь vedêň biň na zakolenie Mber₂ 54a; Tuž 5,16: *Spade krana z glave moje* 88b / *Pade vên(a)cь gl(a)vi n(a) šee* BrBer_{2/1} 155d; Tuž 5,15: *Pomarijka veselje srca moga* / *Oskudê radostь sr'ca n(a)šego* BrBer_{2/1} 155c.

Iako je u dijelu psalama i ovdje sačuvan stari hosl. sloj (Ps 109,7: *Is potoka na put pijet* / *Is potoka na puti p'et'*, CPar 146; Ps 87,2: *Spasi me, Bože, jako vnidu vodi do duše mojeje*), dio psalama koji se javljaju u Marijinim i Isusovim iskazima gotovo je u potpunosti pohrvaćen (Ps 21,15: *Kako voda jesu zlijane kosti moje* 87v / êko voda iz'liêh' se i razidoh se v' ne kos'ti moje, CPar 24). Hosl. elementi u toj se propovijedi pojavljuju sporadično, i to najčešće u obliku starijih prezentskih nastavaka (Mt 26,31: *ako se svi sablazne o tebe, a ja se nigdare ne sablažnju* 92c / *Ašće vsi sazblaz'net' se o t(e)bi azь nikoliže sablažnju se* MHrv 70(72)b; Mt 26,49: *Onoga koga ja celuju, ta jest, držite njega* 93a / *Koga azь celuju ta e(st) êmite ga* MHrv 70(72)c).

U ovom se dijelu zbirke Isus najčešće obraća čakavskom osobnom zamjenicom *ja* (*Ja sam vam rekao da sam ja on* 93a) iako se povremeno uvjetno rečeno čakavski kontinuitet razbija citatima pisanim većinom na hosl., npr. *usi vi sablaznite se va mni se noći, zač je prorokovano po Zahariji. Ja poražu pastira i razidut se ovce od stada* 92c.

Na jezičnoj se razini citati izborom većini razumljivih riječi nastoje što bolje uklopiti u ostatak propovijedi, primjerice Isusov iskaz iz Lk 22,15: *Želel sam jisti i činiti ov vazam s vami prije nego postradam semrti*, 91cd. Katkad se upravo na dijaloškim mjestima Muke biblijski sloj podudara s onim iz Bernardinova lekcionara, npr. Iv 13,12–15: *Znate li ča sam ja učinil? Vi me zovete meštrom i gospodinom, ja jesam. Priliku dah vam da kako ja vam učinih, tako i vi družim da činite* 92a / *Znate li vi ča sam učinio vam? Vi zovete mene Meštrom i Gospodinom. I u tom dobro činite i govorite, zač bo i jesam ... Priliku stanovito dah vam da kako sam ja učinio vam, tako da i vi činite* BL 161; Iv 11,17: *Ča činimo mi ere ov človik mnoga zlamen'ja čini* / *Ča činimo? Jere ovo, ovi človik mnoga zlamenja čini* BL 146; Mt 26,50: *Prijatelju, nač si prišal* / *Prijatelju, nač si došal* BL 152 / *Druže drzai na što si prišalь* MHrv 70(72)c.

5. JEZIČNA OBILJEŽJA BIBLIJSKOG SLOJA

Rad na ovakvom korpusu otvara neka metodološka pitanja koja se uvijek ponovno aktualiziraju kada se promatra odnos čakavskoga i crkvenoslavenskoga jezičnog elementa. Ako govorimo o čakavskom

kao osnovnom jeziku na kojem je napisan *Senjski korizmenjak*,⁹⁸ onda možemo reći da se u njemu pojavljuju crkvenoslavenizmi kao inojezični elementi. Funkcija im je očito stilizacija izraza. Postoji s druge strane i mogućnost, budući da je riječ o književnom jeziku, da promatramo ovaj odnos ne kao jezični dodir dvaju odvojenih jezika, nego samo kao smjenjivanje registara u okviru diglosijske razdiobe čakavsko-crkvenoslavenskoga amalgama, koja je podržana i time što registri imaju mnogo zajedničkih elemenata.⁹⁹ Međutim, kod nekih primjera moguće je primijeniti i obrnutu perspektivu, a to su oni koji su pisani većinski crkvenoslavenskim jezikom. U njima se pak mogu izdvojiti pojedini čakavizmi. Tako da su moguće različite perspektive ovisno o elementu koji se fokusira.

Dodir čakavskoga i crkvenoslavenskoga očituje se na više jezičnih razina i u izvjesnoj mjeri slijedi obrasce unošenja čakavskih elemenata u liturgijske tekstove (misale i dr.). Najniža razina, koja ni nije osobito važna, jest unošenje čakavskih fonoloških obilježja u crkvenoslavenski tekst, npr. *zlamen'je, mani* (dat. jd. zamjenice *ja*). Međutim, budući da to i inače obilježava crkvenoslavenske (liturgijske) tekstove,¹⁰⁰ ovdje se ne uzima u obzir kao znakovito, osobito kada je riječ o refleksima *jata*. Npr. *Obidu me boleznj semrtnije i bedi adovi obretu me* (Ps 114,3), gdje je citat posve podudaran ostalim izvorima, osim što su mu jatovi reflektirani.

Osim fonologije crkvenoslavenskim utjecajima pogođene su gramatička i leksička razina. Kada se promatra morfološka razina, onda u osnovni čakavski tekst (rečenicu) može biti unesen neki crkvenoslavenski nastavak, primjerice iz glagolske prezentske morfologije (završetak -ši za drugo lice ili -t za treće lice jednine), također kao svojevrsni morfološki stilm. Npr. Mt 4,9: *pokloniši se mani*; Lk 11,17: *Vsako kraljevstvo samo v sebi razdiljeno zapustejet*; Iv 7,37: *Ako gdo žedajet da pride ka mni i pje*. Citat iz Iv 7,37 samo je jedan od čestih primjera kombiniranja hosl. i hrvatskih glagolskih oblika.

Slično tome, upotrebljava se i genitivni nastavak jednine iz sklonidbe dugih pridjevskih oblika i zamjenica -ago (nasuprot hrvatskomu nastavku -oga), npr. Iv 1,9: *Ki prosvitljuje vsakoga človika gredućago va ov svit*. Uporabu pridjeva *nebesk* u Mt 5,44 (*otca vašego nebeskago*) treba istaknuti kao originalno prijevodno rješenje jer se na tom mjestu u ostalim izvorima pojavljuje relativna reče-

⁹⁸ Boris Kuzmić, *Jezična obilježja Senjskoga korizmenjaka*.

⁹⁹ Usp. Milan Mihaljević, *Položaj crkvenoslavenskoga jezika*.

¹⁰⁰ Usp. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, prir. Milan Mihaljević, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., 49–90.

nica (npr. *iže e(stb) n(a) n(e)b(e)s(e)hь*, MBer; *ki na nebesih jest*, BL). Za morfologiju zamjenica karakteristično je da se smjenjuju crkvenoslavenski i hrvatski oblici (*az/ja, sa/ov*), ali se izbjegava zamjenica *kto* umjesto koje se gotovo uvijek pojavljuje *gdo*, te zamjenica *i* koja se redovito zamjenjuje zamjenicom *ga*.

Na sintaktičkoj razini crkvenoslavizmi se uočavaju u slučajevima kada se izraz želi stilski markirati. U tu svrhu poseže se u dobro poznatu crkvenoslavensku tradiciju pri čemu je moguće kreiranje izraza kakav nije poznat ni u jednom drugom paralelno promatranom izvoru. Primjer je za to uporaba, inače rijetkoga, aktivnog participia u rečenici *Ne tije suditi na lica zreće, nego pravim sudom sudite* (Iv 7,24) za latinski slijed *secundum faciem*. Moguć je obrnut utjecaj, pri kojem u crkvenoslavenski citat može biti umetnuta čakavska sintagma, npr. *Pridite, blaženi otca mojega, i primite vam pripravljeno kraljevstvo od složenija mira* (Mt 25,31). Kad je riječ o odnosu prema crkvenoslavenskim izvorima na razini sintakse, treba spomenuti da se u SK, očito zbog teže razumljivosti, ne nailazi na tipične crkvenoslavenske konstrukcije poput participnih, što je dakako uvjetovano i predloškom s kojeg se prevodi. Tako primjerice prema konstrukciji dativa apsolutnog iz misala *Tebê tvoreću m(i)l(o) stinû* (MNov) u SK nalazimo vremensku rečenicu: *Kada činiš almuštvo* (Mt 6,3), u skladu s latinskim slijedom *Cum facis elemosinam*. Prema aktivnom participu u starijim misalima (*vhodeće*, MBer,) u SK stoji relativna rečenica (npr. Mt 15,11: **Ča ishodi iz ust, to skvrni človika**), ili razumljiviji particip (npr. pasivni particip *razdiljeno* umjesto aktivnog *razdelaūčei se*, za lat. *divisum* u Lk 11,17), iako će aktivni particip mjestimično, kako je navedeno gore, poslužiti kao stilski signal. Navedimo kako se participi u nešto većoj mjeri čuvaju u psalamskih čitanjima (npr. Ps 42,5: *V glase radovanija šuma prazdnujućago*).

Kao specifičnost treba dodati spoj čakavskog i crkvenoslavenskog teksta, ili crkvenoslavenskog i čakavskog, pri čemu se prijelaz iz jednog sustava u drugi događa usred rečenice i odgovara onomu što se u teoriji jezičnog kontakta naziva prebacivanjem kodova (vidi primjere u poglavljima 4.1.4 i 4.4.).¹⁰¹ To treba izdvojiti kao posebnost koju ne zatječemo u liturgijskim tekstovima. Npr. *Govorahu mir sa isklkrnjim svom (!), zlo že v srci njih* (Ps 28,3); *Bog čini ča je njemu drago na nebi i na zemlji i v mori i va vsih bezdnah* (Ps 134,6); *Dom moj, dom molitve narečet se, a vi učiniste skupšćinu razboinikov*

¹⁰¹ Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, JAZU – Školska knjiga, Zagreb, 1986., 38.

(Mt 21,13), *Blaženi ki su prognani cić pravde, ere njih jest kraljevstvo nebesko* (Mt 5,10). Pritom također treba razlikovati slučajeve gdje su čakavski elementi uneseni spontano, odnosno neovisno o predložku, od onih gdje se čakavski elementi podudaraju s kojim od kroatiziranih misala, npr. MHrv, usp. Iv 16,51–52: *Ja jesam hlib živi ki s nebese snidoh. Ako gdo snest od hliba sego, živ budet va veki* 41b prema *Azъ esamъ hlѣbъ sašad'i s(b) n(e)b(e)se Ako gdo s'nêstъ ot hlѣba sego živъ budetъ v' v(ê)ki* 216(218)b.

Češće od umetanja inojezičnog elementa na pojedinoj jezičnoj razini kombinira se leksem i još neki gramatički ili pak fonološki element, npr. Meštre, *očemo* od tebe *zlamen'je* vidjeti Mt 12,38 očemo umj. hcsl. *hočembъ, zlamenje* umj. *znamenie*. Takvi se postupci mogu protumačiti kao potreba za uravnoteženjem izraza.

Treba posebno istaknuti crkvenoslavenske lekseme koji se na dotičnom mjestu ne pojavljuju ni u jednom drugom spomeniku uzetom u obzir u istraživanju (ni u jednom misalu): hcsl. imenica *vražda* ('neprijateljstvo'), odnosno izraz *biti v vraždu* komu ili čemu (Iz 1,14: *mani jesu v vraždu*), prilog *prêlûboděino* ('bludno'), kojega doduše ne bilježe najstariji rječnici starocrkvenoslavenskoga, ali postoje ostale vrste riječi te osnove (najbliža je pridjev *prêlûboděinъ*).¹⁰² Može se zaključiti da ili pripadaju nekoj starijoj redakciji koja nije sačuvana među sačuvanim misalima ili da je priređivač SK posegnuo za (starijom) crkvenoslavenskom tradicijom koja mu je očito bila dobro poznata. Takvim je izborom zasigurno nastojao stilski markirati citat, pogotovo s obzirom na to da je u leksemu *vražda* sačuvana tipična hcsl. jezična značajka (žd) koja se u ostatku SK redovito izostavlja.

- SK Vaši prazdnici i vaši svetci mani jesu v *vraždu* i vsa vaša činjen'ja mani jesu v pogrjenje 31b
- QV Le vostre callende e sollennitade me son venute *in odio*; tutte le vostre operazione me sonno in fastidio 141
- BrBer2/1 Kalen'd' že vaših' i počeni v(a)šihъ *nenavidit'* d(u)ša moê 2b

U leksiku se, s druge strane, uočavaju i osobita rješenja u čakavskom kontekstu (npr. imenica *skupščina* ili imperativ glagola *pojti* u obliku *pojđaj*) te tipično čakavski elementi kao što su *cić, jure* i sl. U čakavskom leksiku ne iznenađuju talijanizmi kao npr. *febra*.

¹⁰² Usp. digitalni portal Digitální portál staroslověnštiny (Slovník jazyka staroslověnského, Slovník nejstarších staroslověnských památek) (<http://gorazd.org/gulliver/>) (pristup 26. 10. 2023.)

Slično načelo uočava se u citatima koji su crkvenoslavenski ili njima bliži. U tim slučajevima su pak oblici koji su se očito činili slabije razumljivima zamijenjeni onima razumljivijima, pa će tako biti upotrijebljen aorist *zviže* umjesto participa *vzdvigb* ili *vzvedb* koji imaju ostali misali (Lk 16,23–24: *Zviže oči svoji kada biše v mukah i reče: Otče Abraame, pomiluj me*). Slično je i s leksičkim izborom, pri čemu će biti izabran razumljiviji leksem, npr. *drugim* umjesto *inimb* u citatu: *Zalije zle pogubit, a vinograd svoj predast drugim delateljem* (Mt 21,41).

Treba naglasiti još jednu zanimljivost. Naime, može se uočiti sklonost pojedinim oblicima (npr. sklonost glagolu *pojti*, prezent *pojdu* umjesto *iti*, *idu*) i izbjegavanje drugih. Izbjegavaju se u prvom redu prepoznatljivi (karakteristični) crkvenoslavenski elementi: skupina *žd*, te pojedini česti leksemi kao što je imenica *gospodb* (umjesto toga pojavljuje se *gospodin*: *Gospodine, dobro jest nam sade biti*, Mt 17,4), glagol *tvoriti* (koji je uvijek zamijenjen glagolom *činiti*, a jedanput se *tvoriti* pojavljuje umjesto *blūsti*, Mt 23,3), glagol *vesti* (particip *veden*), umjesto kojega dolazi glagol *peljati* (*peljan*); očekivano glagol *govoriti* umjesto *glagolati*; pridjev *pripravan* umjesto *gotov*; zamjenica *iže*; prilog *vskuū*; prijedlog *pače* (koji se zamjenjuje istoznačnicama *veče* i *više*, koje doduše također postoje u crkvenoslavenskome), a osobito se izbjegavaju veznici i vezna sredstva kao što su *eže*, *ēko*, *egda* (dok se čestica *že* pojavljuje, ali rijetko, npr. u citatu Fil 2,8: *Stvoren bi poslušljiv daže do semrti križa*; Ps 27,3: *Govorahu mir sa iskrnūim svom (!), zlo že v srci njih*). Ipak, katkad se na mjestu hcsl. *že* pojavljuje drugi crkvenoslavenizam što također potvrđuje kako su i pri preuzimanju citata iz hcsl. izvora postojali manje poželjni leksemi koji se nisu nužno zamjenjivali starohrvatskim, već onim hcsl. leksemima koji se nisu u toj mjeri smatrali arhaičnim, npr. u Mt 11,12: *Ot dni bo Ivana Krstitelja cesarstvo nebesko* 54b prema *Ot dni že iv(a)na h(r̄b)stj(it)ela doselē c(ēsa)rstvo nebeskoe* (MBer₁ 2c); u Hab 3,8: *Ja bo* 79c prema *Az že* (CPar 198). Veznik *egda* uvijek biva zamijenjen veznikom *kada*, npr. Mt 16,16: *Kada postite se, ne budite kako ipokriti setujuće*.

Iako se zamjenica *iže* redovito zamjenjuje starohrvatskim oblikom *ki*, upravo će njezino pojavljivanje u citatu iz Atanazijeva *Vjervovanja* (*Iže dobro stvoriše, pojdu v život večni, a iže zala va oganj večni* 101d) ojačati pretpostavku da je prevoditelj bio upoznat s hcsl. liturgijskom tradicijom.¹⁰³ U sličnom se obliku nalazi u BrAc: *iže*

¹⁰³ Do sličnoga zaključka o poznavanju starije tradicije dolazi I. Eterović opisujući protestantsko glagoljsko izdanje *Katekizma*, koje, za razliku od Trubarova katekizma i abecedarija, sadržava Atanazijevo *Vjervovanje*. Navedimo kako se

dobra stvoriše poidutb v' životb věčni a iže zla stvoriše poidutb v ognb věčni, 39b.¹⁰⁴ Ipak, na drugom mjestu u SK isti navod prevodi se na čakavski: *I zato govori veliki doktor grčki Atanazij v svojem Simboli katoliki: Ki dobra tvoriše, pojdut v život večni, a ki zala, v oganj večni*, 73b. Riječ je o citatu koji je također mogao biti upamćen o čemu svjedoči marginalni zapis ostavljen na posljednjim stranicama temporala BrBer_{2/1}: *kako di prorok ki dobra stvoriše pojdut život večni ki zla pojdut v oganj večni* (265r).¹⁰⁵

Jezična analiza pokazuje da su se priređivači SK služili dostupnom crkvenoslavenskom lektinom (liturgijskim priručnicima). Međutim, isto tako je vidljivo, prema starocrkvenoslavenskim leksemima koji nisu potvrđeni u drugim izvorima na paralelnim mjestima (*vraždu, preljubodejno*), da su dobro poznavali stariju jezičnu tradiciju. O poznavanju Svetog pisma govore i potvrde čuvanja crkvenoslavenskog sloja na onim mjestima na kojima se u talijanskoj zbirci uopće ne navodi kako je riječ o biblijskom navodu.

Što se tiče odnosa prema predlošcima, treba spomenuti činjenicu, poznatu još od istraživanja J. Vajsa,¹⁰⁶ da su se biblijski tekstovi u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama u okviru reformi prilagođavali tekstu Vulgate.¹⁰⁷ Poznato je isto tako, iako nije još u potpunosti istraženo, da su se tekstovi misala prilagođavali u različitoj mjeri. Od te spoznaje potječe i podjela liturgijskih kodeksa, nekada po geografskom kriteriju na sjevernu i južnu, a u novije vrijeme po kriteriju starine na stariju i mlađu odnosno konzervativnu i inovativnu, uključujući prijelaznu skupinu.¹⁰⁸ Sa sigurnošću se može tvrditi da su kodeksi s područja bliskog Senju i *Serjskom korizmenjaku* inovativniji, tj. da su otišli dalje u prilagodbi Vulgati.

Atanazijev tekst u glagoljskim brevijarima najčešće pojavljuje pod nazivom *Pěsan svete troice*. Vidi: Ivana Eterović, Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćirilčkoga, 75–76; Vidi usporedbu Simbola iz Katekizma i Prvotiska brevijara (1491) u: Gordana Čupković, Jezik odlomka reformacijskoga glagoljskog Katekizma iz 1561. i glagoljaška književna tradicija, Čakavska rič 38 (2010.) 1–2, 209–226.

¹⁰⁴ Marinka Šimić, *Akademijin brevijar HAZU IIIc 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014. U CPar stoji ovako: *I ki dobra tvoriše poidutb v život' věč' ni ; a ki zala v' oganjb věč'ni*, 137r.

¹⁰⁵ Ivan Botica, Sandra Požar, Povijesni podatci u marginalijama glagoljskih misala i brevijara iz Berma u Istri, *Povijesni prilozi* 41 (2022.) 63, 69–111, str. 89.

¹⁰⁶ Josef Vajs, *Nejstarši breviár*, 39.

¹⁰⁷ O reformama usp. Andrew R. Corin, O reformama hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 13. stoljeću, *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*, ur. Stjepan Damjanović i dr., Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997., 527–538.

¹⁰⁸ Marija Pantelić, Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća, *Slovo* 21 (1971.), 324–332; Josip Tandarić, Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa, *Croatica Christiana Periodica* 4 (1980.) 6, 136–140.

U vezi s tim treba spomenuti kako je u ovom istraživanju uočeno da je u Korizmenjaku, u dijelovima koji su prevedeni s latinskoga (u *themi* propovijedi) ta prilagodba otišla još dalje nego u inovativnijim misalima. Primjerice u Lk 16,23–24 rečenica *cum esset in tormentis* jedino je u SK doslovno prevedena *kada biše v mukah*, dok ostali uspoređeni izvori (misali) imaju samo *v mukah*, a jedino BL ima parafrazu participom: *I budući u mukah*.

U dijelu citata može se utvrditi podudarnost s novije redigiranim misalima za koje je svojstvena kroatiziranost (prije svega MSezn – npr. *hčī*), a u nekima čak i s više njih (tj. sa svima), npr. *Podviža se vas grad* (Mt 21,10). Treba naglasiti da je uočeno i podudaranje s konzervativnijim misalima, npr. Iv 8,51: *Ako gdo slovo moje shranit, semrti ne okusi v vekī* prema *aće kto sl(o)vo moe s**o**b'lūdet' semrti ne im(a)t' v'kusiti v(a) v(ē)ki* (MBer₁ 62d; MRoč 53b), gdje na mjestu glagola *ukusiti* neki drugi izvori imaju glagol *vidēti*.

Iz ovdje uspoređivanih mjesta uočava se kako se prevođenje i priređivanje nije provodilo *ad hoc*, nego se iz prevoditeljskih rješenja i postupaka može iščitati priređivačka koncepcija SK. Kako je već navedeno, neka se jezična sredstva sustavno i dosljedno izbjegavaju. U tom kontekstu, te osobito u kontekstu književnojezičnih koncepcija 16. stoljeća, vrijedi ponoviti kako je uočen paralelizam, ali obrnut, u odnosu na individualnu jezičnu koncepciju i redaktorske postupke u misalu Šimuna Kožičića Benje.¹⁰⁹ Iako se može identificirati fond riječi koji je zajednički priređivačima dvaju kodeksa (npr. izbor riječi *nepriētel**o*** umjesto *vrag**o***), na većini mjesta priređivači SK pristupaju prepoznatljivim crkvenoslavenskim elementima gotovo dijametralno suprotno. Naime, Kožičiću je s jedne strane bilo važno naglasiti održavanje crkvenoslavenske tradicije, pa stoga i inzistira na elementima tipičnim za tu tradiciju (uporaba grafijskih znakova *jata* i štapića, čestice *že* samostalno i u spoju s drugim riječima, zamjenice *čto* samostalno i u spoju, kategorije dvojine, sintaktičkih konstrukcija), koje rabi dosljednije nego što je to bilo u dotadašnjim rukopisnim kodeksima kojima je svojstven „prirodan” razvoj, pa stoga i spontano unošenje hrvatskih jezičnih elemenata. No s druge strane, Kožičićeva je namjera također bila, koliko mu pridržavanje tradicije to dopušta, učiniti pojedina mjesta razumljivijima za puk. Nastojao je stoga uspostaviti ravnotežu među crkvenoslavenskim i hrvatskim elementima koje unosi u tekst. Tako je pri izboru riječi u slučaju kad postoje dvije moguće varijante nastojao odabrati onu riječ koja je, iako postoji i u crkvenoslavenskoj, razumljivija

¹⁰⁹ Usp. opis te koncepcije u *Jezik Misala hruackoga*.

za hrvatske govornike, npr. *znati – vèdèti; govoriti – glagolati; niki – eterb; ako – aće; velmi – zelo; pokle – egda; vsakb – kiždo; milostb – blagodètb; nepriètelb – vragb; plaća – mǝzda; gnèvb – jarostb* itd.¹¹⁰ U ovom dijelu prevoditeljskog postupka koji teži razumljivosti tako nalazimo najviše sličnosti između SK i biblijskoga sloja Kožičićevih tekstova.

Razlog je razlici ovih dvaju kodeksa u naravi i namjeni njihovih tekstova, iako dakako oba služe kao misni priručnici. Naime, dok je tekst misala strogo fiksiran te trpi samo minimalne zahvate, tekst propovijedi, iako je dijelom mise, neposrednije se upućuje slušateljstvu i stoga je priređivačima važno da on bude razumljiv puku. Iz tog razloga Kožičiću odgovaraju pomalo tendenciozno uneseni crkvenoslavenski elementi kojima se dodaje uzvišena funkcija, a priređivačima SK odgovara da se izraziti crkvenoslavenski elementi uklone. Ta suprotnost vidljiva je osobito u tretmanu riječi koje nemaju samostalno značenje, nego značenjski pridonose izrazu izvan njih samih, a pretežna im je uloga sintaktička, pa se nazivaju suznačnim, sinsemantičnim ili nepunoznačnim riječima, za razliku od onih samoznačnih, autosemantičnih ili punoznačnih koje imaju samostalno značenje.¹¹¹ U njih se tradicionalno, ali ne bez dvojbi, ubrajaju prijedlozi, veznici, čestice i uzvici.¹¹² Kako je uočio Žagar u istraživanju Kožičićeve leksičke strategije, te se riječi pojavljuju razmjerno često, pa se mogu dobro iskoristiti za naglašavanje crkvenoslavenskoga tona u tekstu, a osim toga čine zatvoren, malen i time dobro poznat skup riječi.¹¹³ Takve riječi dakle kod Kožičića pripadaju crkvenoslavenskomu registru, iako ih Kožičić ipak nastoji uravnotežiti smjenjujući ih mjestimice njihovim hrvatskim varijantama.¹¹⁴ Nasuprot tome, priređivači SK u tom dijelu leksika teže izbjegavanju crkvenoslavenskih elemenata, osim u slučaju doslovnoga preuzimanja citata. Tako se odabiru veznici *ako* umjesto

¹¹⁰ Usp. Mateo Žagar, *Strategija leksičkog odabiranja*, 233.

¹¹¹ Usp. Josip Silić, *Suznačne (sinsemantične) i samoznačne (autosemantične) riječi, Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*, ur. Krešimir Bagić, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, Zagreb, 2005., 13–18.

¹¹² Ivo Pranjković, *Suznačne riječi i njihove vrste, Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*, ur. Krešimir Bagić, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, Zagreb, 2005., 19–27; Josip Silić, *Suznačne (sinsemantične) i samoznačne (autosemantične) riječi*.

¹¹³ Mateo Žagar, *Strategija leksičkog odabiranja*, 234.

¹¹⁴ Usp. Ana Kovačević, *Nepromjenjive riječi u Činu svetac̃b Kožičićeva Misala hruackoga, Jezik Misala hruackoga: studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*, ur. Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015., 197–216.

aće, *nego* umjesto *nb* (*na*), *er/ere* i *zač* umjesto *êko* 'jer', *kada* umjesto *egda*, *a* umjesto *že*; prijedlozi *cić* umjesto *radi*, *od* umjesto *otb*. Ovim vrstama riječi mogu se dodati prilozima (i to također oni među njima koji nemaju puno značenje) i zamjenice, čija se punoznačnost također može dovesti u pitanje, npr. prilozima *zač* umjesto *vskuū* 'zašto', *kako* umjesto *êko* 'kao', *veće* umjesto *ūže* 'više (uz negaciju)'; zamjenice *ča* umjesto *čto* ili *eže*, *gdo* umjesto *kto*, *ki* umjesto *iže*, *ja* umjesto *azb*, *nega* ili *ga* umjesto *i* ili *ego*, *nemu* umjesto *emu*, *ovo* umjesto *se*, *ova* umjesto *siē*, *ka koli* umjesto *ēže*. Ipak, ima i iznimaka: u tekstu se može naći čestica *se*, zamjenički oblik *je* (umjesto *ih*), prilog *sade* 'ovdje' i sl.¹¹⁵

Pojedini izrazito crkvenoslavenski elementi, koji se ne prepoznaju kao inherentni hrvatskoj jezičnoj povijesti (kao što je suglasnička skupina *žd*, čestica *že* i slično) izbjegavaju se u SK toliko dosljedno da se stječe dojam o njihovoj odbojnosti za priređivače. Taj bi odnos bilo zanimljivo obraditi istraživanjem u okviru povijesne sociolingvistike.

ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem proširene su spoznaje o odnosu prema biblijskom sloju hrvatskoglagoljskih zbirka propovijedi. Utvrđeno je kako različit stupanj oslanjanja na novije i starije svetopisamske izvore tijekom prevođenja biblijskog sloja upućuje na postojanje svojevrsne prevoditeljske koncepcije, ali i posjedovanje određena broja predložaka koji je skupina senjskih intelektualaca uključenih u nastanak *Korizmenjaka* imala na raspolaganju. Naime, pokazalo se

¹¹⁵ Način postupanja priređivača SK prema zamjenicama može se usporediti sa suvremenim jezikoslovnim pristupima koji dovode u pitanje status zamjenica kao samoznačnih riječi (usp. Ivo Pranjković, *Klasifikacija riječi na vrste i razine gramatičke analize*, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 17 (1982.), 23–30; Branka Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993.; Željka Brlobaš, *Teorijska promišljanja o vrstama riječi*, *Suvremena lingvistika*, 51–52 (2001.) 1–2, 267–279). Svakako se može ustvrditi da je učenje o vrstama riječi – budući da je njihova podjela predmet zanimanja još od gramatičara antičkih vremena (podjelu kakvu danas znamo uspostavila je Aleksandrijska gramatička škola, 3.–1. st. pr. Kr., a potom ju je preuzeo Dionizije Tračanin, autor najstarije sačuvane grčke gramatike; usp. Dubravko Škiljan, *Dionizije Tračanin, Gramatičko umijeće*, Latina et Graeca, Zagreb, 1995., 18; 93–95), a prije njih i filozofa poput Platona i Aristotela – u školovanju glagoljaša bilo uključeno u učenje gramatike u okviru trivija i kvadrivija od srednjega vijeka (usp. Petar Runje, *Školovanje glagoljaša*, Matica hrvatska, Ogulin, 2003., 85–89). Nije poznato u kojoj je mjeri u okviru gramatičkog obrazovanja tematiziran status problematičnih vrsta riječi, ali zanimljivo je da se kod priređivača SK može iščitati stav prema zamjenicama kakav teoretičari imaju i danas.

kako su dijelovi biblijskoga sloja tekstološki ovisni o različitim svetopisamskim izvorima. Na razini rečenice potvrđena su potpuna i gotovo potpuna podudaranja pri čemu se potonja odnose na sporadične pojedinačne gramatičke i leksičke promjene. Većina potpunih podudaranja odnose se na misalske i psaltirske izvore, iako je zamijećen određen broj podudarnosti s lekcionarima i drugim zbir-kama korizmenih propovijedi. Slična rješenja koja su na tim mjesti-ma pronađena u drugim korizmenjacima s kraja 15. i početka 16. st. pokazuju kako su se tvorci korizmenih propovijedi među osta-lim služili i čakavskim lekcionarima.

Utvrđeno je kako pojava crkvenoslavenizama može biti odraz prevoditeljeva stilskog markiranja teksta (oznaka višeg registra), ali i potvrda oslanjanja na starije liturgijske predloške; kao što čakavske inačice biblijskih citata nisu samo isključivo pokazatelj prevoditeljeva pohrvaćivanja i redigiranja starijih liturgijskih predložaka, nego i one mogu svjedočiti o povremenom oslanjanju na suvremene latinične svetopisamske izvore. Dok se hosl. inačicama ostvarivao viši jezični registar, pogotovo na mjestima na kojima su se iznosili različiti dokazi autoriteta kojima je propovjednik osnaživao svoje tvrdnje, onim čakavskim nastojala se povećati razumljivost i jasno-ća biblijskih citata. Tako čakavske inačice dominiraju u dijaloškim dijelovima SK čime se postiže uvjerljivost u prenošenju neuprav-noga govora sudionika Isusove muke. S obzirom na to da se zna-tan dio propovijedi o Muci sastoji od citata unesenih iz evanđelja, posezanje za starijim hosl. izvorima svakako bi otežalo praćenje i razumijevanje teksta.

Pokazalo se kako *Korizmenjak* dijeli dva prevoditeljska načela s glagoljskim knjigama tiskanim u narednim desetljećima 16. st.: Kožičićevim i protestantskim izdanjima. To su: stavljanje nagla-ska na razumljivost teksta te oslanjanje na različite izvora tijekom procesa prevođenja. Utvrđeno je stoga kako su pojedinci uključe-ni u nastanak SK još na prijelazu iz 15. i 16. st. tijekom prevođe-nja primjenjivali pojedina načela za koja se dosad smatralo kako su se počela upotrebljavati tek s modruškim biskupom Šimunom Kožičićem Benjom. Iako su ona kod Kožičića provedena dosljednije i na višoj razini, sama činjenica kako začetak takva stvaralačkog pristupa nalazimo nekoliko desetljeća ranije baca novo svjetlo na nastanak senjskih izdanja.

BIBLE IN CROATIAN GLAGOLITIC SERMONS – THE CASE
OF SENJ KORIZMENJAK (1508)

Summary

This article examines the Biblical layer in Senj Korizmenjak, the only printed Glagolitic sermon collection, which is the Croatian translation of the *Quaresimale volgare* written by the famous Italian Franciscan preacher Roberto Caracciolo from Lecce. In contrast to some previous studies, where the interest was directed towards examining the degree of adaptation of the Biblical parts to the rest of the sermon text, the emphasis was placed on determining the varying degree of dependence of the quotations on pre-existing translations of the Biblical readings. The Biblical quotations are therefore compared with quotations from sources available at the time: from Croatian Glagolitic books (missals, breviaries, psalters), in which more than half of the Church Slavonic translation of the Holy Scriptures (Croatian Glagolitic Bible) is preserved, and from Chakavian Latin lectionaries.

The aim of the work is to investigate whether the Croatian Church Slavonic elements are mainly the result of the translator's stylistic marking of the text (marking of a higher register) or a confirmation of recourse to liturgical models. By analysing the correlation between the Chakavian and Croatian Church Slavonic parts, conclusions will be drawn about the existence of a kind of translation concept of the intellectuals involved in the work of the Senj printing house at the turn of the 15th and 16th centuries.

Key words: Senj Korizmenjak (1508), Bible, Glagolitic missal, medieval sermon